

İSLAM COĞRAFYACILARINDA IRAK BAHİSLERİ

Prof. Dr. Murat AĞARI

Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

E-Mail: magari@karbauk.edu.tr,

ORCID: 0000 0003 1720 4598

ÖZ

Bu tebliğde, erken dönem İslam coğrafyacılarının eserlerinde geçen Irak bahislerinden bahsedilmeye çalışılacaktır. Bunlar Ya'kûbî, İbn Hurdazbih ve İstahri'de geçen bahislerdir. Ya'kûbî'de başlı başına bir Irak bahsi söz konusu değildir. Ya'kûbî burada Bağdat ve Samarra'yı kuruluşlarından itibaren anlatarak eserine Irak'tan başlamıştır: "Dünyanın ortası, yeryüzünün göbeği olduğu için Irak'tan, Irak'ın ortasında bulunması ve büyük bir şehir olması nedeniyle Bağdat'tan başladım. Zira, büyüklüğü, genişliği, bayındırlığı, sularının çokluğu, sıhhatli olması ve havasıyla yeryüzünün doğusunda ve batısında bir benzeri yoktur." sözleriyle bu bölgeye verdiği önemi gösterir. İbn Hurdazbih ise Irak bahsini Sevâd başlığı altında verir: "Fars hükümdarları Irakın kalbi anlamında Dil-i İrañşehr tabirini kullanmışlardır. Sevâd 12 idâri bölgeden oluşur. Bu idâri bölgelerin her birinin bir (merkezî) ili ve 60 kasabası mevcuttur." sözleriyle konuyu anlatmaya başlar. İstahri, İslâm dünyasının anlatımı şeklinde tasarladığı eserini 20 bölgeden oluşturmuştur. Bu bölgelerden sekizinci bölgeyi Irak başlığı oluşturur. Irak konusuna şu şekilde giriş yapar: "Irak'ın sınırları şu şekildedir: Uzunluğu, Tikrit sınırından, Fars denizi kıyılarında Abbâdân'a, Bağdâd yakınlarındaki topraklarda Kâdisiyetü'l-Kûfe'den Hulvân'a kadardır. Genişliği, Vâsıt'ta, Vâsıt'tan et-Tîb yakınlarına, Basra'da, Basra'dan Cübbâ sınırlarına kadardır. Burası Tikrit'ten itibaren doğu yönünde Şehrezûr sınırını geçer, Hulvân sınırını, Seyrevân sınırını, Saymera'yı, et-Tîb sınırını, Sûs sınırını geçer ve Cubbâ sınırına varır. Buradan denize ulaşır. Tikrit'ten denize kadar olan bu sınır, yay gibi kıvrılarak batıya doğru döner. Basra'nın arka taraflarından Sevâdü'l-Basra kırsalına/ bâdiye ve bataklıklarına, Vâsıt'a, Sevâdü'l-Kûfe kırsalına/ bâdiye ve bataklıklarına, Fırat'ın arka taraflarından Enbâr'a, Enbâr'dan Dicle ve Fırat arasındaki Tikrit'e varır. Bu şekilde denizden Tikrit'e doğru yine bir yay gibi kıvrılır. İşte bu geniş alan Irak'tır."

Anahtar kelimeler: İslam coğrafyacıları, İstahri, Ya'kubi, İbn Hurdazbih

TOPIC IRAQ ON ISLAMIC GEOGRAPHERS.

ABSTRACT

In this paper, it will be tried to talk about Iraq in the works of early Islamic geographers. These are the bets mentioned in Ya'kûbî, İbn Hurdazbih and İstahri. There is no talk of Iraq in Ya'qubi. Ya'kûbî started his work from Iraq by describing Baghdad and Samarra from their foundation here: "I started from Iraq because it is the middle of the world, the navel of the earth, and from Baghdad because it is in the middle of Iraq and is a big city. For, with its size, breadth, public works, abundance of waters, health and air, it is unmatched in the east and west of the earth." In his words, he shows the importance he gives to this region

Ibn Hurdazbih, on the other hand, talks about Iraq under the title of Sevad: "Persian rulers used the term Dil-i Iranshahr to mean the heart of Iraq. Sevad consists of 12 administrative regions. Each of these administrative regions has a (central) province and 60 towns. He begins to explain the subject with his words. Istahri created his work, which he designed as a narrative of the Islamic world, from 20 regions. Iraq is the eighth region of these regions. "The borders of Iraq are as follows: its length is from the Tikrit border to Abbadan on the shores of the Persian Sea, from Qadisiyet al-Kufa to Hulwan on the territory near Bagdad. Its width is from Vasit, from Vasit to near al-Tib, in Basra, from Basra to the borders of the Robe. From Tikrit, this place crosses the Shahrezur border in an easterly direction, crosses the Hulvan border, the Seyravan border, Saymera, the et-Tib border, the Sus border and reaches the Cubba border. It reaches the sea from here. This border from Tikrit to the sea turns to the west, curving like an arc. It reaches the countryside of Sevad al-Basra/badiya and its marshes from the back sides of Basra, Vasit, the countryside of Sev Dec al-Kufa/badiya and its marshes, Anbar from the back sides of the Euphrates, Anbar to Tikrit between the Tigris and the Euphrates. In this way, it bends like a bow again from the sea to Tikrit. This is a large area of Iraq."

Keywords: Islamic geographers, Istahri, Ya'qubi, Ibn Hurdazbih

İslam Coğrafyacılarında Irak Bahisler

1. Ya'kûbî/ (ö: 292/905'ten sonra)

A. Hayatı ve Eserleri

Bağdat'ta doğan Ya'kubi küçük yaşlarda Ermenistan'a seyahat etmiştir. Bu da bundan sonraki seyahatlerinin başlangıcını teşkil etmiştir. Ermenistan ve Horasan'da uzun müddet kalmış ve Tahiriler'in hizmetinde bulunmuştur. Ancak bu dönemde hangi tür bir memurluk yaptığı bilinmemekle beraber bürokraside kâtiplik yaptığı, ya da istihbarat teşkilatına benzer bir posta servisinde çalıştığı sanılmaktadır. Uzun süre Ermenistan ve Horasan'da yaşadığını belirttiğimiz Ya'kubi, Hindistan, Çin, Magrib, İran, Endülüs ve Suriye'nin yanısıra diğer birçok Arap ülkesine de seyahatlerde bulunmuştur. Hayatının geri kalan kısmını Tolunoğulları döneminde Mısır ve Kuzey Afrika'da geçirmiştir. Ölüm tarihi hususunda iki rivayet mevcuttur. Bazılarına göre 284/897 yılında vefat ettiği kaydedilmekteyse de Tolunoğullarının yıkılışının ardından, onların güzelliklerini dile getirmesi, yukarıdaki beyanların doğru olmadığını ve Tolunoğullarının yıkılışına kadar yaşadığını göstermektedir. Ancak bu dönemle ilgili yaşamı konusunda bir kayda rastlamadığımızdan, onun en erken olarak Tolunoğullarının yıkılış tarihi olan 292/905 yılında vefat ettiği söylenebilir. Bunun da ne derece sıhhatli olacağı konusunda şüphelerimiz bulunmaktadır.

Aynı zamanda tarihçi olan Ya'kûbî'nin, kendi adını taşıyan bir de tarih kitabı bulunmaktadır. Bu eser, coğrafya ile ilgili olan eserinden daha çok tanınmaktadır. Ya'kûbî *Tarih*'ini Tahiroğulları döneminde yazmıştır. Genel İslâm tarihi türüne giren bu eserde Ya'kûbî, Adem (*as*) ile başlayarak olayları izah etmeye çalışır. Hicretten sonra ise olayları yıllara göre verir. Kitabına yaratılışla başlar. Ancak bu başlangıç kısmı ve kitabın önsözü kayıptır. Kitabın birinci cildi daha ziyâde kültür tarihi özelliği taşımaktadır. Geçmiş peygamberler, Süryani, Babil, Hind, Yunan, Rum, Fars kralları ve hükümdarları ve İslam öncesi Arap toplumunun dini ve şiiri hakkında bilgiler yer almaktadır. Eserin ikinci cildi ise Hz. Peygamber'in doğumundan itibaren Abbasî halifesi Muhammed Mühtedî'ye kadar olan dönemi ele almaktadır. Ya'kûbî'nin günümüze ulaşan diğer eseri, *Müşakletü'n-Nas li*

Zamanihim vema Yağlibu aleyhim fi Külli Asrin adını taşımaktadır. Bunların dışında günümüze ulaşmayan ama Ya'kübî'nin olduğu bilinen eserleri de bulunmaktadır. Bunlar; *Fethu'l-İfrikiyye*, *Ahbaru Ümemi's-Salife*, *Memâlik ve'l-Mesâlik* ve Tahiriler ile ilgili olarak kaleme aldığı müstakil bir eserdir. Ülkeler Kitabı (Kitâbu'l-Buldân) Ya'kübî'nin coğrafya ile ilgili olan eseridir. Bu eser coğrafyaya yeni bir çehre kazandırmıştır. Ya'kübî'nin bu eserinin iki tane el yazması nüshasının olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi Petersburg Üniversitesi'nden A. Mukhliniski'nin Doğudan getirmiş olduğu nüshadır. Diğeri ise F. Kern'in sahip olduğu nüshadır. Yazma eserleri tahkik eden Michael Janus de Goeje tarafından ilk olarak 1860'ta Leiden'de neşredilmiştir. Yine aynı yıllarda bir başka neşri yine Leiden'de T.G. J. Juy Nboll tarafından yapılmıştır. (1860-61) M. J. de Goeje'nin yayınladığı Leiden 1860 baskısı Ebî Ali Ahmed b. Ömer b. Rusteh'in *Kitâbu'l-A'laki'n-Nefise* adlı eseri ile birlikte, ACES'nin VII. cildinde (Leiden, 1892) tekrar basılmıştır. Çalışmamızda kullandığımız da bu baskıdır.¹

B. Irak Bahsi

B.1. Bağdat

Dünyanın ortası, yeyüzünün göbeği olduğu için Irak'tan, Irak'ın ortasında bulunması ve büyük bir şehir/ medîne olması nedeniyle Bağdat'tan başladım. Zira, büyüklüğü, genişliği, bayındırlığı/ imâret, sularının çokluğu, sıhhatli olması ve havası yönüyle yeryüzünün doğusunda ve batısında bir benzeri yoktur. Ayrıca büyük şehirlerden/ emsâr ve idâri bölgelerden/ küver topluluklar/ sükkân buraya gelip yerleşti. Uzak/ kâsiye ve yakın/ dâniye bütün ülkelerden/ buldân insanlar buraya geldi. Uzak bölgelerin insanları/ ehlü'l-âfâk kendi yurtlarında/ evtân ondan etkilendiler. Bunlar için yerleşim alanları/ mahalle, ticaret alanları/ metcer ve harcama alanları/ mütesarraf mevcuttu. Böylelikle dünyada herhangi bir şehirde/ medîne bulunmayan unsurlar burada bir araya geldi.

İki tarafından iki büyük nehir, Dicle ve Fırat akar. Kara ve deniz yoluyla ve az bir mesâi/ sa'y ile mallar ve tâcirler buraya gelirler. Doğudan ve batıdan İslâm topraklarından/ ard ve diğer Müslüman olmayan topraklardan/ ard getirilen mallar burada toplanır. Zira Hind, Sind, Çin, Tibet, Türk, Deylem, Hazar, Habeşistan ve diğer ülkelerden/ beldelerden mallar buraya getirilir.

Tüccarların çıktıkları bu ülkelerdeki/ buldân ticaretten daha fazlası burada gerçekleşir. Zira burada mallar vardır ve ticaret mümkündür. Böylelikle dünyanın iyiliği buraya akar. Dünyanın zahiresi burada toplandı ve böylelikle bütün alemin bereketi orada gerçekleşti. Bütün bunlarla birlikte burası Benî Hâşim'in kurduğu bir şehir/ medîne ve onların iktidar merkezi, saltanat mekanlarıdır. Onlardan önce orada kimse yoktu. Ayrıca onlardan başka yerleşen hükümdar mevcut değildi.

Benim atalarım da orada oturuyorlardı ve hatta birisi yöneticiliğini yaptı; meşhur birisi olduğu için ayrıca bahsetmeye gerek duymadım. Bütün matematikçilerin ortak beyanıyla burası dünyanın ortasıdır. Eski hakimler burayı Dördüncü İklim'de değerlendirdiler. (Dördüncü İklim) her zaman ve her mevsim havası ılıman olan orta iklimdir.

¹ Ya'kübî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili olarak bkz: Murat Ağarı, "Ya'kübî", *DİA*, C: 43, s. 287

Journal of Social Sciences and Humanities:

Sıcaklar yaz ortasında, soğuklar ise kış ortasında şiddetli olur. Baharlarda hava ılımandır. Kıştan bahara, bahardan kışa geçiş anlaşılmaz. Bu nedenle her mevsimde havası yumuşak, toprağı nemli, suları tatlı, ağaçları bol, meyveleri lezzetli, tarımı verimli, nimeti boldur ve bu yüzden insanların çoğu oraya gelir.

Havasının yumuşak, toprağının verimli, sularının tatlı olması nedeniyle halkının/ ehl karakteri güzel, yüzleri aydınlık, zihinleri berraktır. Hatta anlayışları, edepleri, görgüleri; ticaret ve üretimdeki becerileri ve kavrayışları ile diğer insanlardan üstündür. Bu sebeple en bilgili âlimler, en sahih râviler, en münâzaracı kelimciler, en fasih Arap dâilçileri, en mahir tabipler, en iyi okuyucu kurrâlar, en zarif şarkıcılar, en becerikli zanaatkarlar, en edib yazarlar, en muhâkemeli mantıkçılar, en âbid sûfiler, en muttakî zâhidler, en güçlü filozoflar ancak Bağdat'tadır. Ayrıca hatipleri gibi konuşanı, şairleri gibi şiir söyleyeni, mizahçıları gibi de kırıp geçireni yoktur.

Eskiden, yani Acemlerin ve kistrâların döneminde, Bağdat'ın olduğu yer şehir/ medîne hükmünde bir yer değildi; Bâdûraya kasabasının/ tassûc köylerinden/ kurâ birisiydi. Burası daha sonra, bugünkü Bağdat'tan 7 fersah² mesâfede, Kistrâ Enûşîrvân'ın eyvanlarının³ bulunduğu Medâin şehrinin/ medîne yerini alan bir Irak şehri/ medîne haline geldi.

Daha önce Bağdat'ın bulunduğu yerde *Karnû's-Surât* denilen, Dicle'nin Basra'ya döküldüğü yerdeki kiliseden başka bir şey yoktu. Varlığını bugüne dek sürdüren ve Nastûrî Hıristiyanlarının⁴ lideri olan baş piskoposun yaşadığı bu kilisenin ismi Deyrû'l-Atîk'dir.

İslâm'ın geldiği dönemlerdeki Araplar zamanında da Bağdat'ta bir şey yoktu. Araplar Basra ve Kûfe'yi kurdular. Hz. Ömer b. el-Hattâb'ın/ ra âmili⁵ olan Sa'd b. Ebî Vakkâs ez-Zührî H. 17/ M. 638'de Kûfe'yi kurdu.

Hz. Ömer b. el-Hattâb'ın/ ra âmili Utbe b. Gazvân el-Mâzinî -Mâzin Kays- H. 17/ M. 638'de Basra'yi kurdu.

Araplar şehrin/ medîne iki yakasına yerleşti. (Ayrıca, pek çok) topluluk/ kavm, seçkinlerini/ vücûh ve ticarî zenginliklerini Bağdat'a götürdüler.

Benî Ümeyye Şam'a gittikleri için Irak'a yerleşmedi. Muâviye b. Ebî Süfyân, Hz. Ömer b. el-Hattâb'ın/ ra ve Hz. Osman b. Affân'ın/ ra 20 sene süresince Şam âmiliydi. Kendisiyle beraber ailesi de Şam'a yerleşmişti.

İdareyi eline alıp hükümdar olunca Dımaşk'ı evi/ menzil ve yurdu/ dâr haline getirdi. Zira hükümdarlığı, yardımcıları ve taraftarları oradaydı.

² Fersah, eskiden kullanılan bir yol mesafesi ölçüsüdür. Kâmûs-ı Osmânî'de 3 mil uzunluğunda mesafeye 1 fersah denildiği kayıtlıdır. Dolayısıyla 3 mil 5,985 km. etmekteydi. Bkz: Yûsuf Halaçoğlu, "Fersah", *DİA*, C: 12, s. 412

³ Eyvan, İslâm mimarisinin en önemli elemanlarından birisidir. Farsça bir kelime olup Arapça (ivân, livân) ve Türkçe'ye de geçmiştir. Genel olarak binaların ortasında bulunan ve iç avluya açılan üç tarafı kapalı, üstü tonoz örtülü bir mekândır; özellikle İran ve Orta Asya'da tercih edilmiş ve cami, medrese, bimâristan gibi binalarla birlikte evlerin planlarında da sıkça kullanılmıştır. Bkz: A. Engin Beksac, "Eyvan", *DİA*, C: 12, s. 12

⁴ Nastûrîlik, İstanbul Patriği Nestûr'un (ö. 451) öncülüğünde oluşan bir hıristiyan mezhebidir. Doğu Süryânî veya Asurî kilisesi olarak da bilinen Nestûrîlik (Nestorianizm) akımına adını veren Nestûr, 382 yılında Roma İmparatorluğu'nun Kommagene eyaletinin Germanikeia (Maraş) şehrinde doğmuş, öğrenimini Antakya İlahiyat Okulu'nda tamamladıktan sonra papaz ve vâiz olarak çalışmıştır. Bkz: Kadir Albayrak, "Nestûrîlik", *DİA*, C: 33, s. 15

⁵ Âmîl, İslâm tarihinde genel olarak memur ve özellikle vergi memuru anlamında kullanılan bir terimdir. Bkz: Mehmet Erkal, "Âmil", *DİA*, C: 3, s. 58

Journal of Social Sciences and Humanities:

Sonraları burada Benî Ümeyye'nin hükümdarları yaşadı. Ümeyye ailesi Şam'da kendi içlerinde evlenerek öylesine çoğaldı ki, artık aileden çoğu kimse birbirini tanımaz hale geldi. Saltanat Hz. Rasûlullah'ın/ sav amcası Benî Abbâs'a geçince, sağlam görüşleri, geniş basiretleri ve olgun düşünceleri ile Irak'ın üstünlüğünün, görkemini/ celâle, genişliğinin ve dünya üzerindeki merkezî konumunun farkına vardılar. Çünkü Irak, Şam gibi havası bunaltıcı, keder verici, evleri/ menâzil dar, arazisi/ ard engebeli, halkı/ ehl zâlim ve tâunlu⁶ bir yer değildir.

Mısır gibi havası değişken ve vebalı, ayrıca yiyecekleri bozan, hastalıkları ortaya çıkaran, çok sisli, nemli ve mikroplu deniz ile pınar (su kaynağı)/ ayn olmayan, bir ot bile yetişmeyen, (arazisi) çorak ve tuzlu, sarp kayalık, engebeli dağlar arasında bir yer değildir.

İslâm topraklarından ve Beytullâhi'l-Haram'dan uzakta, halkı/ ehl zalim, dūmanlığın çok olduğu Afrika gibi bir yer hiç değildir.

Ayrıca, uzakta yer alan, soğuğu şiddetli, (arazisi) engebeli, düşmanlarca kuşatılmış İrmîniye gibi bir yer değildir. (Aynı şekilde) yüksekleri karlı, (arazisi) engebeli Cebel idârî bölgeleri/ küver gibi bir yer değildir. Doğuda, güneşin doğduğu yerde, etrafı azgın düşmanlar ve savaşçılarla çevrili tâunlu Horasan gibi değildir.

(Bunların dışında) yiyeceği dışarıdan temin edilen, üretimin az, geçimin zor olduğu Hicaz'a benzemez. Allah Teâlâ, *Kitâb*'ında Hz. İbrahim'in/ as ağzından şöyle buyurmuştur: "*Rabbim! Muhakkak ki ben, tarımın olmadığı bir yere yerleştim.*"⁷

Hâsılı, havası ve yiyecekleri bozuk, bedenleri küçük, saçları kıvrıkcık, renkleri değişik Tibet gibi bir yer de değildir.

Ülkelerin/ buldân en iyisi olduğunu öğrendikleri zaman bütün ileri gelenler/ muhtârîn buraya yerleştiler. Halife Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib ilk olarak Kûfe'ye yerleşti; sonra Enbâr'a geçti ve Fırat kenarında *Hâşimiye* olarak isimlendirdiği bir şehir kurdu.

(Halife) Ebû'l-Abbâs/ ra şehir tamamlanmadan önce orada vefat etti. Kardeşi Ebû Ca'fer Mansûr Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib yerine hilâfete geçince, Kûfe ile Hire arasında bir şehir/ medîne kurdu ve Hâşimiye adını verdi. Oğlu Muhammed Mehdi'yi H. 140/ M. 758 senesinde Slavlar/ Sakâlibe⁸ ile savaşa gönderinceye kadar orada kaldı.

Daha sonra Bağdat'a ulaştı ve burada durdu: "*Buranın adı nedir?*" diye sordu; "*Bağdat*" denildi. Bunun üzerine: "*Vallahi burası babam Muhammed b. Ali'nin dediği yerdir; buraya yerleşeceğim ve bir şehir/ medîne kuracağım. Benden sonra da oğlum buraya yerleşecek. Allah'ın tedbiri benim için tamam oluncaya ve burada iktidarım gerçekleşinceye kadar, Câhiliye'deki ve İslâm dönemindeki hükümdarlar burayı farkedememişlerdi. Dünyaya bir âlâmet olan, batısında Fırat'ın, doğusunda Dicle'nin yer aldığı, Dicle ile Fırat arasındaki yarımadaya ilişkin alametleri ve rivayetleri burası doğruluyor; deliller görünüyor. Basra, Vâsıt, Übülle, Ahvaz, Fâris (Fars),*

Ummân, Yemâme ve Bahreyn'den gelen herşey Dicle vasıtasıyla buraya ulaşır; burada yüklenir ve indirilir. Aynı şekilde Mevsil (Musul), Diyâr-ı Rebîa, Azerbaycân ve İrmîniye'den gelen herşey yine gemiyle Dicle üzerinden taşınır.

⁶ Tâun, kitlesel ölümlere sebep olan veba hastalığıdır. Bkz: Nükheth Varlık, "Tâun", *DİA*, C: 40, s. 175

⁷ *Kur'an*, 14/ İbrahim, 37

⁸ Sakâlibe, Ortaçağ İslâm kaynaklarında Slavlar'la Slav kökenli kölelere verilen isimdir. Bkz: Ahmet Taşağıl, "Sakâlibe", *DİA*, C: 36, s. 3

Journal of Social Sciences and Humanities:

Diyâr-ı Mudar ve Rakka, Şam, Sugûr,⁹ Mısır ve Magrib'den gelenler de gemilerle Fırat'ta taşınır; burada yüklerini boşaltırlar ve tekrar yüklenirler. Cebel, İsfahan ve Horasan bölgelerinin insanları da bu yolu kullanırlar. Allah'a hamdolsun ki, sanki burasını benim için saklamış; ben ise Allah'ın bana sunduğu şeyin farkında değilim. Vallahi ben buraya yerleşeceğim ve hayatımı burada geçireceğim. Çoluk çocuğum ve benden sonra gelenler de buraya yerleşecekler. Burası dünyanın en bayındır/ mâmur şehri olacak. Ardından birisi bile harap olmayacak 4 şehir daha kuracağım.” dedi ve (henüz) ismini koymadığı Râfika'yı, Massîsa (bölgesindeki) Malatiye'yi, ve Sind bölgesinde Mansûra'yı kurdu. Halife Mansûr, *Medînet-ü Ebî Ca'fer* olarak bilinen şehri kurarken arazi/ ard ölçme ve parselleme işinden anlayan mühendis ve ustaları buraya getirmeye başladı.

İnşaatçı, oduncu, hafriyatçı ve demirciler getirdi. Bunlar toplandıklarında, onlara yemek ve ücret tahsis edildi. Her bir tarafa inşaat işinden anlayanların getirilmesi için mektuplar yazıldı.

İleri gelenlerden/ meşâyih bir topluluk/ cemâ'a bana, çeşitli mesleklerden 100.000 civarında işçi ve sanatkârın geldiğini; hatta hazırlıklarla birlikte, bu 100.000 civarında kişinin gelmesi tamamlanıncaya kadar Ebû Ca'fer Mansûr'un inşaatı başlamadığını anlattı.

H. 141/ M. 758 senesinin Rebîülevvel ayında (şehir) kuruldu. Burası dâirevî bir planda tasarlandı. Bu şekilde dâirevî bir şehir/ medîne, dünyanın kıtalarında/ aktârü'd-dünya başka yoktur.

Şehrin temeli müneccim Nevbaht ve Mâşâ'allah b. Sâriye'nin belirlediği bir zamanda atıldı. Temele, eni ve boyu 1'er arşın (zirâ),¹⁰ ağırlığı 100 rıtl¹¹ olan 4 köşe kare büyük tuğlalar ile bunların yarısı kadar olan uzunluğu 1 arşın (zirâ), eni 0.5 arşın (zirâ) ve ağırlığı 100 rıtl olan tuğlalar konuldu. Su kuyuları kazıldı. İçme ve sulama suyu ile sulama suyu için Fırat'ın kollarından olan Kerhâyâ nehrinden şehre akıtacak su kanalları açıldı. Şehrin 4 büyük girişi vardı; bunlar Şam kapısı, Horasan kapısı, Kûfe kapısı ve Basra kapısıdır. Kapıların birbirleri ile arası, hendeğin dışından 5.000 kara arşınıdır (zirâu's-sevdâ').¹² Girişlerde demirden

⁹ Sugûr, İslâm devletlerinin gayri müslim devletlerle sınır teşkil eden müstahkem şehir ve kalelerin bulunduğu uç bölgeleridir. Bkz: Casim Avcı, "Sugûr", *DİA*, C: 37, s. 473

¹⁰ Zirâ, dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsüdür. "Bilek" ve "kol" manasına gelen kelimenin çoğulu "azru" ve "zirâ'a"dır. Bu uzunluk ölçüsüne Türkçe'de "arşın" denir. Genellikle kabul edilen uzunluğu 54.04 cm.'dir. Metrik sisteme geçilmeden önce kullanılan bir uzunluk ölçüsü. Türk lehçelerinde arşun, arçın, arçın ve alçın şeklinde yer alan kelime, Pehlevîce areşn'den (yeni Farsça âreş, reş) gelmektedir. Dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eder; Arapça'sı zirâ'dır (çoğulu ezrû', zur'ân). Arşın kelimesi Türkçe'den de Rusça'ya ve Balkan dillerine geçmiştir. Bkz: Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, C: 3, s. 411

¹¹ Rıtl, ağırlık ölçüsü birimidir. Mısır'da 449.28 gr., Suriye'de 3.202 gr., Beyrut ve Halep'te 2.566 kg'dır. Arap dünyasındaki en yaygın ağırlık birimidir. Rıtl (ratl, çoğulu ertâl) kelimesi Grekçe litranın Süryânîce yoluyla Arapça'ya geçmiş şeklindedir. Aslı Latince "dengelemek, denkleştirmek, tartmak" anlamındaki librodan türeyen "denge, terazi, tartı" mânasındaki libradır. Fıkıh kitaplarındaki rıtl ile Bağdat rıtlı kastedilir. Fitre, toprak mahsulünün zekât nisabı ve abdest suyunun miktarı gibi hususlarda ölçü birimi rıtlıdır. Diğer ölçü birimleri gibi yer, zaman ve tartılan şeyin cinsine göre değişiklik göstermişse de bunun değeri genellikle 12 ukıyyeye veya kantarın % 1'ine eşit olmuştur. Birçok ülkede meselâ yağ, sirke, biber ve ipek gibi mallar için müstakil rıtlar kullanılmıştır. Çeşitli bölgelerin kendilerine has kütle ölçü birimlerinin asıl mahallî isimleri yerine bazı kaynaklarda rıtl (ağırlık) kelimesiyle anılması karışıklığı arttırmıştır. Bkz: Cengiz Kallek, "Rıtl", *DİA*, 35, s. 52

¹² Sevdâ' zirâ'/ ez-zirâu's-sevdâ' (kara arşın), Abbâsî Halifesi Hârûnürreşid tarafından ihdas edilmiştir; Nil nehrinin ölçümleri ile kumaş ve inşaat malzemesi ölçmekte kullanılmıştır. Bu ölçü, 24 parmak genişliğinde, yaklaşık 54.04 cm'dir. Bkz: M. Erkal, a.g.m., C: 3, s. 411

Journal of Social Sciences and Humanities:

büyük birer kapı bulunuyordu. Bu kapılar, bir kimsenin yalnız başına kapayamayacağı ve birkaç kişi olmadan açamayacağı derecede büyüktü.

Hatta uzun bir mızrak ve alemle bu kapılardan giren bir atlı, bunları eğip bükme zorunda kalırdı. (Şehrin) suru, harcanan çamurun miktarını hesap edemediğimiz derecede mükemmel büyüklükte tuğlalardan inşa edildi.

Surun temel genişliği 90 kara arşınıdır (zirâu's-sevdâ') ve bunun 25 arşınlık (zirâ) bölümü yerin altındadır. Yüksekliği mazgallarla beraber 60 arşındır (zirâ). Surun çevresinde büyük bir kanal vardır. Kanal ile sur arası 100 kara arşınıdır (zirâu's-sevdâ').

Bu kanallarda büyük burçlar ve yuvarlak mazgallar bulunur. Kanalın dışı içiçe geçmiş tuğla ve kirişlerle örülerek sağlam bir şekilde yükseltilmiştir. Bu örülü sağlam yapıdan sonrası hendektir ve Kerhâyâ'dan gelen sular akar. Hendeğin arka kesiminde büyük caddeler/ şevâri' yer alır.

Şehrin/ medîne girişlerinde 4 adet mazgallı büyük dehliz vardır. Bunların tümü uzundur ve uzunlukları 80'er arşındır (zirâ). Bu dehlizler alçı taşı ve tuğla ile örülüdür.

Birisi kanalın kenarındaki dehlizden içeri girdiğinde, taş döşeli bir alana/ rahabe varır. Bir topluluğun ancak açabileceği, bir kişinin ise kapatamayacağı demir kapının bulunduğu büyük surda da bir dehliz vardır; şehrin diğer 4 kapısında bu şekilde dehlizler mevcuttur. Büyük surdaki dehlizden giren kişi, alçı taşı ve tuğladan yapılmış olan kemerlerin bulunduğu geniş alana/ rahabe varır. Kemerlerin üzerinde rûmateşi (Grejuva)/ kivâ'u rûmiyye¹³ delikleri bulunur. Bunlardan gün ışığı geçer ama yağmur geçmez. Aynı zamanda kölelerin/ gilmân evleri de/ menâzil buradadır. Bu 4 kapının hepsinde kemerler yer alır. Şehrin/ medîne büyük surundaki kapıların her birinde süslü, büyük bir kubbe ve kubbelerin çevresinde oturma yerleri ve dayanacak mekânlar bulunur. Buraya oturan kişi olanı biteni gözetler. Bu kubbeler, bir kısmı alçı taşı ve tuğladan, diğer bir kısmı kerpiçten yapılmış direklerle dayanır. Bu arada, bir kısmı diğer bir kısma oranla daha yüksek olan mazgallar gördüm. Bu mazgallara giren kişinin görevi etrafı gözetleme ve korumadır.

Mazgalların arka tarafında, kapıların üzerindeki kubbelere çıkmak için basamaklar vardır. Kapılar bu basamakların veya bir binek hayvanının üzerinden kapatılır. Dışarıdan birisi (şehre) geldiği zaman kemerlerden geçer ve bir alana/ rahabe çıkar. İşte burada mazgallı, duvarları alçı taşı ve tuğla ile örülü ve demir bir kapısı bulunan geçiş yer alır. Bu kapıdan geçtikten sonra merkezî büyük meydana/ rahabe çıkılır. Diğer 4 kemer de aynı bunun gibidir.

Alanın/ Rahabe orta yerinde kapısı *Altın kapı* olarak adlandırılan bir kasır bulunur. Kasrın yanında Cuma mescidi yer alır; civarında ise herhangi bir bina, ev/ dâr ya da mesken mevcut değildir; sadece Şam kapısı civarında muhafız komutanına ait

¹³ Rumateşi/ Grejuva, Eskiden bir savaş silâhı olarak kullanılan yanıcı, yakıcı ve patlayıcı bir maddedir. Daha çok Bizanslılar'ca kullanıldığı için bu adla meşhur olmuştur. İlk önce Çinliler tarafından bulunduğu ve Çin'den yayıldığı hakkındaki kanaat ise daha yaygındır. Bizanslılar'ın ilâhî bir güç olarak kabul ettikleri, terkibi yüzyıllarca bir sır gibi saklanan bu ateşin esasının o çağlarda kullanılan güherçile olduğu, bunun kükürt ve zift maddeleriyle karışımına nefis yağının eklenmesiyle de mâyi haline getirildiği daha sonra anlaşılmıştır. Su üzerinde dahi yanabilme özelliğinden dolayı "âteş-i bahrî" adıyla da anılmıştır. "Grejuva ateşi" de denilen bu ateşin birleşimine kömür tozu ilâve edilerek bu maddenin bir bakıma barutun basit bir şekli olduğu söylenebilir. Bkz: Abdülkadir Özcan, "Âteş-i Rûmî", *DİA*, C: 4, s. 57

Journal of Social Sciences and Humanities:

ev/ dâr ve birinde emniyet âmirinin, diğesinde gece bekçisinin oturduğu tuğla ve alçıdan bir temel üzerine bina edilmiş büyük ve uzun gölgelik mevcuttur. Bugün buralarda insanlar namaz kılar. Alanın etrafında/ rahabe Mansûr'un küçük çocuklarının ve kendilerine yakın olanların evleri/ menâzil ile birlikte Beytûlmâl/ Hazine, Hizânetü's-Silâh/ Silah Deposu, Divânü'r-Resâil, Divânü'l-Harac, Divânü'l-Hâtim, Divânü'l-Cünd, Divânü'l-Havâic, Divânü'l-Ahşâm, umum mutfak ve Divânü'n-Nafakât yer alır.

Kemerler arasında, komutanları, mevâlisi¹⁴ ya da oturanı ile bilinen sokaklar/ es-sekek ve'd-dürüb bulunur.

Basra kapısından Kûfe kapısına doğru Şurat sokağı/ sekke, Heysem sokağı/ sekke, içerisinde *Matbak* olarak isimlendirilen, suru güçlü ve kuvvetli büyük bir hapishanenin bulunduğu Matbak sokağı/ sekke, Nisâ sokağı/ sekke, Sercis sokağı/ sekke, Hüseyin sokağı/ sekke, Atiye sokağı/ sekke, Mucâşi' sokağı/ sekke, Abbâs sokağı/ sekke, Gazvân sokağı/ sekke, Ebî Hanîfe sokağı/ sekke ve Dayyika sokağı/ sekke vardır.

Basra kapısından Horasan kapısına doğru Hares sokağı/ sekke, Nu'aymiye sokağı/ sekke, Süleyman sokağı/ sekke, Rebî' sokağı/ sekke, Mühelhil sokağı/ sekke, Şeyh b. Amîra sokağı/ sekke, Merverrûziye sokağı/ sekke, Vâdih sokağı/ sekke, Sukkâ'in sokağı/ sekke, İbn Büreyhe sokağı/ sekke, İsâ b. Mansûr sokağı/ sekk, Ebî Ahmed sokağı/ sekke ve dar yollar vardır.

Kûfe kapısından Şam kapısına doğru Akkiyyi sokağı, Ebî Kurrâ sokağı, Abdüye sokağı, Semeyda sokağı, Alâ'î sokağı, Nâfi sokağı, Eslem sokağı ve Minare sokağı vardır.

Şam kapısından Horasan kapısına doğru Müezzinîn sokağı/ sekke, Dârim sokağı/ sekke, İsrâyl sokağı/ sekke, şimdilerde *Kuvvârîyyi sokağı/ sekke* olarak bilinen ancak sahibinin ismini unuttuğum sokak/ sekke, Hakem b. Yûsuf sokağı/ sekke, Semâ'a sokağı/ sekke, Sâ'id Mevlâ Ebî Ca'fer sokağı/ sekke, şimdilerde *Ziyâdiyyi sokağı/ sekke* olarak bilinen ancak sahibinin ismini unuttuğum sokak ve Gazvân sokağı/ sekke vardır.

Bu sokaklar/ sekâk şehrin/ medîne ve surun içerisinde bulunan kemerler arasındadır. Sokakların/ Sekâk herbirinde güvenilir komutanlarla beraber yerleşen bir topluluk/ kavm ile kendilerine önemli işlerde ihtiyaç duyulan kişilerden oluşan mevâliden bir topluluk/ kavm oturur. Sokakların/ sekâk iki tarafında sağlam kapılar yer alır. Meydanı/ Rahabe çevreleyen surun etrafındaki yol dâire şeklinde olduğu için, içerisinde Hilâfet merkezinin/ Dârü'l-Hilâfe bulunduğu meydanı/ rahabe geçmeden bir sokaktan diğesine ulaşılmaz. Şehri/ medîne bu şekilde Abdullah b. Muhriz, Haccâc b. Yûsuf, İmran b. Vaddâh,

Şihâb b. Kesir bi-Hadreti Nevbaht, İbrahim b. Muhammed el-Fezârî ile münecim ve mühendis et-Taberî planladı.

Araziler (parsel)/ erbâd 4 bölgeye/ erbâ' bölündü ve her bir bölgeye/ rub' işlerin idaresinden sorumlu bir mühendis verildi. Her bir bölgenin/ erbâ' sorumluları, yer sahiplerine yetecek miktarda arazi/ katî'a verdi ve yer/ rabd yer/ rabd çarşısı olacak (alanları) belirledi. Kûfe kapısından Basra kapısına, Muhavvel kapısına ve Kerh'e

¹⁴ Mevâlî, Arap olmayan Müslüman halklar için kullanılan bir terimdir. Bkz: İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, C: 29, s. 424

Journal of Social Sciences and Humanities:

kadar uzanan ve buraların bitişişinde bulunan yerlerin tümünden Müseyyeb b. Züheyr, mevlâsı Rebî' ve mühendis İmran b. Vaddâh sorumlu tutuldu.

Kûfe kapısından Şam kapısına, Enbâr yoluna ve Harb b. Abdullah'ın bölgesinin sınırına/ hadd kadar olan yerlerden Süleyman b. Mecâlid, mevlâsı Vâdih ve mühendis Abdullah b. Muhriz sorumlu tutuldu.

Şam kapısından Harb'ın arazisine (parsel)/ rabd kadar olan bölge/ rub' ile (bu araziye) bitişik olan (yerler), ayrıca Bâbü's-Şam caddesi/ şâri' ile Dicle'nin ucundaki köprüye kadar bu caddeye/ şâri' bitişik olan (yerlerden) Harb b. Abdullah, mevlâsı Gazvân, mühendis Haccâc b. Yûsuf sorumlu tutuldu. Horasan kapısından Dicle üzerindeki köprüye kadar nehrin kenarından uzanan caddeye/ şâri', ayrıca Bağayyîn'e ve Katrabbul kapısına kadar olan (yerlerden) Hişâm b. Amr et-Taglibî, İmâre b. Hamza ve mühendis Şihabuddin b. Kesir sorumlu tutuldu. Her bir bölgenin/ rub' sorumluları, kendi arazilerini (parsel)/ rabd çiftçiler ile beraberinde bulunanların sayısına göre tahsis ettiler. Ayrıca her bölgede dükkanların ve çarşıların yerlerini belirlediler. Bütün bölgelerde tâcirleri bir arada toplayacak şekilde çarşılar geniş tutuldu ve evleri/ menâzil ortalayacak şekilde birbirine çıkan ya da çıkmayan sokaklar/ dÛrÛb açıldı. Her bir sokağa/ derb ya buraya ilk gelen komutanın veya onu inşa edenin ya da oturan halkın/ ehl şehrinin/ beled ismi verildi. Caddelerin/ Şevâri' genişliği 60 kara arşını (zirâu's-sevdâ), sokakların/ dÛrÛb genişliği ise 15 kara arşını (zirâu's-sevdâ) şeklinde belirlendi. Bu arazilerde (parsel)/ erbâd, çarşılarda ve sokaklarda, her yönden/ nevâhî ve mahalleden (olanlara) yetecek kadar mescit ve hamam inşa edildi.

(Aynı şekilde) komutanların ve askerlerin/ cÛnd iktalarında, (değişik) ÷lkelerden/ buldân (gelen) halkın/ ehl ve insanların alışveriş etmeleri ve tâcirlerin gelip yerleşmeleri için belirli bir miktar (yer) ayrılmasını emretti.

Şehrin/ medîne dışarısında iktâ¹⁵ edinen ilk kişi Ehl-i Beyt'ten AbdÛlvahhâb b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'dır. Burası Kûfe kapısının karşısında, Fırat'ın kollarından Surâtü's-Süflâ'nın kenarındadır;

Süveyka AbdÛlvahhâb olarak bilinir; kasrı da oradadır. (Kasır) şimdilerde harabolmuş bir vaziyettedir.

Bana gelen bilgilere göre Süveyka da harabolmuş vaziyettedir. Abbâs b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. AbdÛlmuttalib'e iki nehir arasındaki bölgeyi/ el-cezire iktâ olarak verdi. Abbâs burayı verimli bir bahçe haline getirdi. İşte burası yazın veya kışın, senenin her döneminde ürünü eksik olmayan meşhur Abbâsiye'dir.

Abbâs, el-Cezîre'yi bahçe yapınca, kendisi için güneydoğu yönünde ve Abbâsiye'nin sonunda bulunan yeri iktâ edindi. Burası iki suyun birleştiği yerdir ve burada *Patriğin değirmeni/ Raha'l-Batrîk* olarak bilinen büyük bir değirmen vardır.

Burası 100 evden/ hucer oluşan ve bütün sene boyunca tümünden 100 milyon dirhem ürün elde edilen bir yerdi. Bunların hesabını patrik tutmaktaydı. Bu nedenle Rûm hükümdarları tarafından ona verildi ve dolayısıyla kendisine nisbet edildi.

¹⁵ İktâ, herhangi birisinin mülkiyetinde bulunmayan toprakların hizmet ve maaşlarına karşılık olarak tahsisidir. Bkz: Osman Turan, "İktâ", *MEBİA*, C: 5/2, s. 949

Journal of Social Sciences and Humanities:

Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'ın mevlâisi olan Şeraviyye kendilerine Süveyka Abdülvahhâb'ın aşağısında ve Kûfe kapısı tarafında bulunan yeri iktâ edindiler. Onlar (halifenin) muhafızlarıydılar ve liderleri Hasan eş-Şeravîydi.

Divânü's-Sadakât başkanı Muhâcir b. Amr, meydanda/ rahabe, Kûfe kapısına bakan yer iktâ edildi; Divânü's-Sadakât da oradadır. Buranın karşısında Neciblilerin lideri Yasin'in iktâsı ile Neciblilerin hanı vardır. Hanın aşağı kısmında ise mevlâinin ahırları/ istabl yer alır.

Emniyet Âmiri/ Sâhibü's-Şurta Müseyyeb b. Züheyr ed-Dabbî şehrin Basra kapısı tarafından iç kesiminde, Kûfe kapısının sağına düşen yeri iktâ edildi. Burada Müseyyeb'in evi/ dâr ve uzun minareli Müseyyeb Mescidi vardır.

Müseyyeb'in kardeşi Ezher b. Züheyr, Müseyyeb'in iktâsının arkasında ve kible/ güney yönünde bulunan yeri iktâ edildi. Burası Surât nehrinin kenarındadır ve şu ana kadar burada Ezher'in evi/ dâr ve bahçesi mevcuttur.

Müseyyeb'in ve ailesinin yerlerine Mansûr'un mevlâsı Ebi'l-Enbâr'ın kible/ güney yönüne düşen yeri bitişiktir. Surât nehri kenarında Kureyş, Ensar, Rebia, Mudar, Yemen gibi değişik Arap kabilelerinden olanların ve ashabın iktâları yer alır. Ayyâş Mantûf ve diğerlerinin evleri/ dâr buradadır. Daha sonra devlet adamlarından/ ricâl ve Ashâbü'd-Da've'den¹⁶ birisi olan Yaktin b. Mûsâ'nın yeri/ katî'a vardır.

Daha sonra Yukarı Surât ile Aşağı Surât'ın birleştiği yer olan Büyük Surât gelir. Üzerinde mermer ve tuğladan yapılmış, *Eski köprü* olarak adlandırılan sağlam bir köprü vardır.

Zira o ilk olarak inşa edilen ve sağlam olan köprüydü. Köprüden sağa, güneye doğru döndüğünüzde İshak b. İsâ b. Ali'nin iktâsı yer alır; kasırları ve evleri/ düver doğu yönünde Surâtü'l-Uzmâ boyunca sıralıdır. Evler/ Düver ile Surât arasında büyük bir yol vardır.

İsa b. Ali'nin iktâsından Mansûr'un mevlâsı Ebi's-Serrâ eş-Şamî'nin iktâsına varırsın. Burada üzerinde *Muhavel kapısı* olarak bilinen kapının yer aldığı kemer bulunur. Buradan Humeyd b. Kahtabe et-Tâ'î'nin arazisine (parsel)/ rabd varırsın.

Humeyd'in arazisi (parsel)/ rabd Surât el-Ulyâ caddesi/ şâri' boyunca uzanır. Burada Humeyd ve arkadaşları ile Âl-i Kahtabe b. Şebîb'in topluluğunun/ cemâ'a evi/ dâr vardır. İşte burası *Dârü'r-Rûmiyyûn* olarak bilinen ve Kerhâyâ nehri boyunca uzanan Ferrâşin iktâsına bitişiktir. Buradan büyük caddeye/ şâri'ül-a'zam dönersin. Bu (cadde) Bâbü'l-Muhavel caddesidir/ şâri' ve içerisinde ticaret esnafını barındıran büyük bir çarşı vardır. Burası eski bir su havuzuna bitişir ve eski Sâsânî şâhının yakın adamları olan Farslıların evleri/ menâzil mevcuttur. Daha sonra *Kunâse* olarak bilinen mevkiye doğru varırsın. Burada umum hayvanların bağlandığı yer/ merâbit ile hayvan tüccarlarının yerleri vardır. Buranın ilerisinde Fırat'ın kollarından İsâ b. Ali nehri kenarında uzanan *Kunâse* olarak bilinen eski bir kabristan ve dericiler yer alır.

Hemen karşısında Rûmların iktâsı ile Rûmiyyîn diye bilinen köprünün bulunduğu Kerhâyâ nehrinin kenarında Bağdat'ta hurma fidanı yetiştiren bahçıvan Ka'yûbe'nin evi/ dâr bulunur. Ka'yûbe'l-Basri'nin fidan yetiştirdiği bahçeler *Barâsâ* olarak bilinen yere bitişiktir.

¹⁶ Ashâbü'd-Da've, Abbâsi ihtilaline katılanlara ve ihtilalin öncülerine verilen isimdir.

Journal of Social Sciences and Humanities:

İşte buradan, Eski köprüye doğru geri döneriz. Doğuya doğru bu köprüyü geçmeden önce Beytü'l-Mâl hazinedarı Ebi'l-Verd Kevser b. Yemân'ın mahallesi ve *Süveyka Ebi'l-Verd* olarak bilinen, değişik alışveriş mekânlarının bulunduğu Bâbü'l-Kerh'e kadar olan bir çarşı yer alır. Ebi'l-Verd Kevser b. Yemân'ın iktâsının arka tarafında Habîb b. Rağbân el-Humsî'nin iktâsı bulunur. Burada İbn Rağbân mescidi ile Divânü'l-Harac'ın kâtipliğini yapan Enbârlıların mescidi vardır. Kûfe kapısının ilerisindeki Eski köprüye dönmeden önce, büyük caddede/ şâri'ü'l-a'zam Emîrû'l-Mü'minîn'in mevlâsı ve Divânü'l-Harac'ın başkanı Süleym ile Eyyûb b. İsâ eş-Şeravî'nin iktâları yer alır.

Sonra Ribâve el-Kirmânî ve arkadaşlarının iktâsı gelir. Bu iktâ şehrin/ medîne Basra kapısına kadar sürer. Burası hem Dicle hem de Surât kenarındadır. Karşı tarafta en son inşa edilen köprü olan Yeni köprü yer alır. Kenarında birbirine bitişik değişik ticaret erbabının yer aldığı büyük bir çarşı bulunur. Daha sonra Emîrû'l-Mü'minîn'in mevlâsı, Hizânetü's-Silah/ Silah Deposu başkanı Vaddâh'ın, *Kasr-ı Vaddâh* olarak bilinen mahallesi ve bir çarşı yer alır. Bu zamana kadar bu çarşıda kağıt tüccarı ve bunlara ait 100'den fazla dükkân vardı. Buradan Amr b. Sem'ân el-Harrânî'nin iktâsına varılır. Harrânî kemeri buradadır.

Sonra Şarkiye gelir. Dicle'nin doğusunda (Halife) Mehdi'nin yerleşmesinden önce onun için bir şehir/ medîne düşünülmüş ve bu nedenle *Şarkiye* olarak isimlendirilmiştir. Bu şekilde isimlendirilmesinin bir başka sebebi şudur: Burada cuma günü toplanılan ve içerisinde minber¹⁷ bulunan büyük bir mescit vardır; işte bu mescitte Doğu kadısı oturduğundan dolayı bu adı almıştır. İçerisindeki minber sonraları çıkarılmıştır. Bu yol Şarkiye'den, Ca'fer b. Mansûr'un Dicle kenarındaki iktâsına doğru ilerler. Burada İsâ b. Ca'fer'in, hemen yakınında Ca'fer b. Ca'fer b. Mansûr'un evleri/ dâr vardır.

Bahsettiğimiz bu 4 yoldan da Bâbü'l-Kerh caddesine/ şâri' çıkarsın. Buradaki ilk iktâ, Nuhhâsîn kapısının yanındadır. Caddenin/ şâri' iki kenarında, sıralı dükkânlar vardır. Bu yol, Kerh kapısından sağa doğru Horasanlı kumaş tüccarlarının ve Horasan'dan kumaş getiren esnafın bulunduğu, Emîrû'l-Mü'minîn'in mevlâsı Rebi'nin iktâsına çıkar. Burada kumaştan başka birşey yoktur.

Yine burada Kerhâyâ nehri kollarından Deccâc nehri ve kenarında tâcirlerin evleri/ menâzil vardır. Senenin bu zamanlarında nehrin kenarında tavuk satıldığı için bu isim verilmiştir. Rebi'nin iktâsının arka tarafında tâcirlerin evleri/ menâzil ve her şehriden/ beled gelen karışık/ ehlât bir halk/ ehl vardır. Her sokak/ derb halkıyla/ ehl, her mahalle sâkini ile bilinir. Kerh, Kasr-ı Vaddâh'dan Salı pazarına/ Sûkü's-Sülesâi doğru 2 fersah uzunluğunda büyük bir çarşıdır.

Rebi'nin iktâsından Dicle'ye doğru enine 1 fersah uzunluğunda büyük bir çarşı yer alır. Her tür tâcir ve ticaret için belirli caddeler/ şevâri', bu caddelerde/ şevâri' bölümler, dükkânlar ve arastalar/ arrâs vardır. Bu nedenle bir topluluk/ kavm diğeriyle, bir ticaret bir başka ticaret ile ya da bir esnaf bir başka esnaf ile karışmaz. Aynı şekilde zanaatkar ile işçi de birbirine karışmaz. Her bir zanaat müstakil olduğundan, bir iş grubu diğeriinden soyutlanmıştır.

¹⁷ Şehirlerdeki belirli mescitlerde Cuma namazı kılındığından, minberler ancak bu camilerde bulunurdu. Minber bu haliyle dinî, siyasî bir sembol olarak belirlir.

Journal of Social Sciences and Humanities:

Anlattığımız bu araziler/ erbâd tarif ettiğimiz bu iktâlar arasında Araplar, ordu mensupları/ cünd, toprak ağaları/ dehâkîn¹⁸ ve tüccarlardan karışık/ ehlât bir halk/ ehl kesiminin evleri/ menâzil vardı. Sokaklar/ dürûb ve sekek kendilerine nisbet edilirdi. İşte, Bağdat'ın 4 bölgesinden/ erbâ' biri olan burası/ rub', büyük bir bölgedir/ rub' ve Emîrül-Mü'mininin mevlâsı Rebî', Müseyyeb b. Züheyr ve mühendis İmran b. Vaddâh'ın sorumluluğundadır. Bağdat'ta buradan daha büyüğü ve iyisi yoktur.

Küfe kapısından Şam kapısına kadar olan bölgede Süleyman b. Mecâlid'in arazisi (parşel)/ rabd vardır; bu bölgeyi/ rub' idare ettiğinden dolayı kendisine nisbet edilmiştir. İçerisinde Vâdih'in iktâsı yer alır. Daha sonra Âmir b. İsmail el-Müslî'nin iktâsı gelir. Daha sonra Hasan b. Kahtabe'nin arazisi (parşel)/ rabd ve evleri/ menâzil gelir; aile ve yakınlarının evleri/ menâzil ise *Hasan* olarak bilinen sokakta/ derb sıralanır.

Sonra Hâris b. Rukâd el-Hârizmî ve yakınlarına ait olan Hârizmiye arazisi (parşel)/ rabd vardır. Hâris'in iktâsı sokağın/ derb içerisindedir. Daha sonra Emîrül-Mü'mininin mevlâsı Sâhibü'r-Rikkâb'ın iktâsı gelir. Burası sonraları İshak b. İsâ b. Ali el-Hâşimî'nin evi/ dâr olmuş, sonradan burayı *kâtip Tâhir b. Hâris* denilen Muhammed b. Abdullah b. Tâhir satın almıştır. Daha sonra Halil b. Hâşim el-Bâverdî'nin arazisi (parşel)/ rabd yer alır. Devamında Hattâb b. Nâfi'î et-Tahâvî'nin arazisi (parşel)/ rabd vardır. Daha sonra Akfâs sokağında/ derb bulunan Hâşim b. Ma'ruf'un iktâsı gelir. Devamında Hasan b. Ca'ferât'ın yine Akfâs sokağında/ derb bulunan ve Kaddârîn sokağına/ derb bitişik iktâsı yer alır.

Enbâr yolu caddesinde/ şâri' bulunan iktâların ilki, Emîrül-Mü'mininin mevlâsı Vâdih ile oğlunun iktâsıdır. Daha sonra Kûfeli Eyyûb b. Muğire el-Fezârî sokağı/ derb ile Kûfiyyîn diye bilinen sokak/ derb gelir. Daha sonra Selâme b. Sem'ân el-Buhârî ve arkadaşlarının iktâsı ile yeşil minareli Buhârîye mescidi gelir. Daha sonra Leclâc el-Mütetabbib'in iktâsı yer alır. Devamında Avf b. Nizâr el-Yemâmi'nin iktâsı ve Süleyman b. Mecâlid'in evine/ dâr bakan Yemâmiye sokağı/ derb gelir. Daha sonra Fadl b. Ca'vene er-Râzî'nin iktâsı vardır; burası sonraları Dâvûd en-Nebatî diye bilinen Ümmü Ca'fer'in kâtibi Dâvûd b. Süleyman el-Kâtib'in olmuştur. Daha sonra Seyyib'in ve Hübeyre b. Amr'ın evi/ dâr gelir. Seyyib'in (evinin) kenarında, Sâlih el-Beledî'nin Süveyka Abdülvahhâb'a bakan Sabbâh sokağındaki/ derb iktâsı ve Kâbûs b. Semeyda'nın iktâsı vardır. Bunun karşısında *Düver-i Ebî Sâlih* olarak bilinen ve (halife) Hârûn er-Reşid döneminde Divânül-Harac başkanının kâtibi Ebî Sâlih Yahyâ b. Abdurrahman'ın olan, Hâlid b. Velid'in iktâsı yer alır. Daha sonra Şu'be b. Yezid el-Kâbilî'nin iktâsı gelir.

Devamında Mansûr'un mevlâsı Kuss'un arazisi (parşel)/ rabd ile bu adla bilinen *Bustânül-Kuss* yer alır. Daha sonra *Beşşâr Sûkû'l-Heysem* olarak bilinen Heysem b. Muâviye'nin arazisi (parşel)/ rabd ve buraya bitişik büyük bir çarşı vardır. Evlerin/ Menâzil, ve sokakların/ dürûb ve sekek hepsi Beşşâr-ı Sûkû'l-Heysem'e nisbet edilir. Daha sonra Ebî Hâlid el-Enbârî ailesine ait olan Merverrûziye iktâsı gelir. Buranın devamında Muhammed b. Ali'nin mevlâsı Yezid eş-Şevvî ve arkadaşlarının arazisi (parşel)/ rabd bulunur. Daha sonra (halife) Mansûr döneminde asayişten/ şurta sorumlu olan Mûsâ b. Ka'b et-Temîmî'nin iktâsı gelir.

¹⁸ Dihkan, Sâsâniler'le Ortaçağ'daki bazı İslâm devletlerinin idarî teşkilâtında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabirdir. Aslı Farsça dih (köy) ile -gân nisbet ekinden meydana gelen dihğân olup dihkan şeklinde Arapça'ya geçmiştir. Sâsâniler devrinde İran'da ve Orta Asya'da, sayıları hiç de az olmayan soylular sınıfına dihkan deniliyordu. Bkz: Faruk Sümer, "Dihkan", *DİA*, C: 9, s. 289

Journal of Social Sciences and Humanities:

(Devamında) Bişr b. Meymûn'un iktâsı ve evleri/ menâzil yer alır. Ardından Saîd b. Da'lec et-Temîmî'nin iktâsı bulunur. Daha sonra Zekeriyya b. Şihhîr'in iktâsı olan Şihhîr gelir. (Buranın devamında) Ebî Eyyûb el-Hûzî el-Mûriyânî diye bilinen Ebî Eyyûb Süleyman b. Eyyûb'un arazisi (parsel)/ rabd vardır. Mûriyân, *Menâzir* de denilen Ahvaz eyaletindeki köylerden/ kurâ birisidir. Daha sonra Raddâd b. Zâzân'ın *Raddâdiye* olarak bilinen iktâsı gelir. Daha sonra Mumeddâr vardır. Daha sonra Harb'in arazisinin (parsel)/ rabd sınırı/ hadd gelir; buranın alt tarafı kumluktur/ remliyye. İşte buralar sorumluluğunu Süleyman b. Mecâlid ile Emîrül-Mü'mininin mevlâsı Vâdih ve mühendis İmran b. Vaddâh'ın üstlendiği bölgedir/ rub'.

Gelelim Şam kapısı tarafındaki bölgeye/ rub': Buradaki ilk iktâ Fadl b. Süleyman et-Tûsî'nin iktâsıdır. Bitişğinde *Şam kapısı hapishanesi* ismiyle meşhur hapishane ve *Şam kapısı çarşısı* olarak bilinen çarşı vardır. Burası, büyük tâcirlerin ve satıcıların sağlı sollu yer aldığı, caddeleri/ şevâri', sokakları/ dūrüb ve arastalar/ arrâs ile gelişmiş/ âhil ve bayındır/ âmire bir çarşıdır. Büyük cadde/ şâri'ül-a'zam boyunca uzun sokaklara/ dūrüb rastlanır. Her bir sokak/ derb, yerleşenlerin şehrine/ beled nispet edilir. Her iki tarafında Harb b. Abdullah el-Belhî'nin arazisi (parsel)/ rabd yer alır. Bağdat'ta bundan daha büyük, daha geniş ve çarşısı ve sokağı bundan daha fazla olan bir arazi (parsel)/ rabd yoktur. Halkı/ Ehl Belh halkı/ ehl, Merv halkı/ ehl, Huttel halkı/ ehl, Buhâra halkı/ ehli, Esbîşâb halkı/ ehl, İştâhanc halkı/ ehl, Kâbulşâh halkı/ ehl ve Huvârizm/ Hârizm halkından/ ehl oluşur. Her şehir/ beled halkının/ ehl bir komutanı ve bir lideri vardır.

Sonra Asayiş komutanı/ Sâhibül-Hırâb Hakem b. Yûsuf el-Belhî'nin iktâsı gelir. Kendisi asayişle/ şurta görevliydi. Şam kapısından Dicle üzerindeki köprüye doğru uzanan caddede/ şâri', sağlı sollu dükkânların bulunduğu bir çarşı vardır.

Sonra *Dârü'r-Rakîk* olarak bilinen arazi (parsel)/ rabd gelir. Ebî Ca'fer'in uzaklardan/ âfâk satın aldığı köleler/ rakîk buradaydı ve mevlâsı Rebî'nin yakınında duruyorlardı.

Sonra Kirmâniye arazisi (parsel)/ rabd gelir. Komutanı Bûzân b. Hâlid el-Kirmâni'dir. Daha sonra Soğd iktâsı ve Harfaş es-Soğdî'nin evi/ dâr yer alır. Daha sonra Mâhân es-Sâmegânî ve arkadaşlarının iktâsı gelir.

(Devamında) Merzûbân Ebî Esed b. Merzûbân el-Fâreyâbî ve arkadaşları olan Ashâbü'l-Umud'un iktâları başlar; (bu iktâ) köprüde sona erer. İşte buralar sorumluluğunu Emîrül-Mü'mininin mevlâsı Harb b. Abdullah ile mühendis Haccâc b. Yûsuf'un üstlendiği bölgedir/ rub'.

Şimdi de Horasan kapısından Dicle'deki köprüye kadar olan bölge/ rub' ile buradan sonrasını anlatalım. Buranın karşısı boştur/ huld.

İçerisinde ahırlar/ istablât, merasim alanı/ mevda'ül-ard ile Dicle kenarında uzanan ve Ebî Ca'fer'in yerleşik olduğu kasır vardır.

(Halife) Mehdî, Dicle'nin doğusundaki Rûsâfe'de bulunan kasırına geçmeden önce bu kasırda kalmıştı. Köprüyü ve bu mevkiyi geçince karşınıza Emniyet Meclisi/ Meclisü's-Şurta ve köprü inşaat merkezi/ Dâr-ü Sînâ'a li'l-Cisr çıkar. Burayı geçince ilk iktâ Dicle kenarındaki geniş caddede/ şâri' bulunan Süleyman b. Ebî Ca'fer'in *Süleyman sokağı*/ derb olarak bilinen sokakta/ derb bulunan iktâsıdır. Süleyman'ın iktâsının yanında, büyük caddede/ şâri'ül-a'zam Emîrül-Mü'minin

Journal of Social Sciences and Humanities:

Mansûr'un oğlu Sâlih'in iktâsı vardır ve sonraları Abdullah b. Tâhir'in olan (halife) Mansûr'un mevlâsı Necih'in evine/ dâr doğru uzanır.

Sâlih'in iktâsının sonunda *Ebî Avn* olarak bilinen Abdülmelik b. Yezîd el-Cürcânî ve Cürcânlı adamlarının iktâları vardır. Daha sonra Temîmü'l-Bâzegîsî'nin, Ebî Avn'in iktâsına bitişik olan iktâsı gelir. Daha sonra Abbâdü'l-Fergânî ve Ferganalı adamlarının iktâsı vardır. Bunun peşinde İsâ b. Necih'in, *İbn Ravda ve Gilmâni'l-Hicâbe* olarak bilinen iktâsı gelir. Daha sonra Afrikalıların, devamında da Temâm ed-Deylemî'nin Tebbânin köprüsüne doğru uzanan iktâsı yer alır.

Sonra Hanbel b. Mâlik'in iktâsı ile sonra Hafs b. Osman'ın ashâbının iktâsı ve Hafs'ın, sonradan İbrahim b. İshak'ın olan evi/ dâr vardır. Daha sonra Dicle kenarındaki iskelede bulunan çarşı gelir. Buranın devamında Emîrû'l-Mü'minîn Mansûr'un oğlu Ca'fer'in iktâsı vardır. *Ümmü Ca'fer'in iktâsı* olarak bilinen Bâb-ü Kutrabbul civarı Ümmü Ca'fer'in oldu. Buranın kible/ güney yönünde Merrâr el-Iclî'nin ve Abdülcabbar b. Abdurrahman el-Ezdî'nin iktâları vardır. Ezdî asayîşi/ şurta sağlıyordu; (sonradan) azledildi ve Horasan'a vali olarak görevlendirildi. Burada isyan etti. (Halife) Mehdî ordusu ile üzerine yürüdü ve onu yendi. (Halife) Mehdî, Abdülcabbar b. Abdurrahman el-Ezdî'yi Ebî Ca'fer'e götürdü. Ebî Ca'fer onun boynunu vurup çarmıha gerdi.

Bu iktâlar ve araziler (parsel)/ erbâd içerisinde adlarını zikretmediklerimiz de vardır; zira insanların bir kısmı bu yerleri iktâ yoluyla edindiler; diğer bir kısmı ise miras yolu ile sahip oldular.

Sokakları/ ed-dürüb ve's-sekek, mescitleri, hamamları tek tek saydım; sayabildiğim kadarıyla 6.000 civarında sokak/ derb ve sekke, 30.000 civarında mescit, 10.000 civarında hamam vardı. Fırat'ın kollarından Kerhâyâ nehrinin sularını şehre akıtan kanalların zemini tuğla ve alçı taşıyla sağlam bir şekilde döşenmişti. Kanalların üst tarafları da sağlam bir yapı ile inşa edilmişti. Bu kanallar şehre/ medîne girer ve şehrin/ medîne çoğu arazilerin (parsel)/ erbâd caddelerinden/ şevâri' yazları ve kışları devamlı olarak akar. Zira suları kesilmeden akacak şekilde hesap edilmiştir. Dicle'den akan Düceyl adı verilen diğer kanal da bu şekildedir ve Kerh halkına/ ehl hizmet verir.

Deccâc nehri denilen nehrin suları, Düceyl kanalına bitişir. Kenarında tavuk yetiştiricileri/ ashabü'd-deccâc bulunduğu için bu ismi almıştır. (Burada) Tâbık b. *Sümeyye nehri* olarak isimlendirilen bir nehir ile

Büyük Fırat'ın kollarından olup *İsâ'l-Azm* (olarak isimlendirilen) bir nehir (daha) vardır. Rakka'dan un getiren büyük gemiler buradan girer. Mısırlı ve Şamlı tüccarlar, kenarlarında tâcirlerin dükkânları ile çarşılar bulunan limana/ furda uğrar. Bütün sene ticaret sürekli işler; suyu da kesilmez. Bunların dışında bu su kanalları vasıtasıyla suyunu şehre/ medîne akıttıkları su kuyuları mevcuttur. Bu kuyuların suları tatlıdır; halkın/ ehl hepsi bu sulardan içer.

Dolayısıyla şehir/ beled büyüyüp genişledikçe su kanallarını büyütme ve genişletme ihtiyacı doğmuştur. Dicle ve Fırat arasındaki bütün sular bu kanallara dökülür ve böylelikle Basra'dan getirilen hurma fidanları yetiştirilir. Bağdat'ta, Basra, Kûfe ve Sevâd'da bulunandan daha çok hurma bulunur. Bu ağaçlar yetişerek çok miktarda ürün verir. Suların çok ve tatlı olmasından dolayı Bağdat'ın her yanında bağlar ve bahçeler çoğalmıştır. Değişik ülkelerden/ buldân gelen işçiler buralarda çalışmış, mesleklerinde hünerli ve usta olan nice insan her taraftan gelip Bağdat'a göç etmiştir. Uzak ve yakın her taraftan insanlar buraya akın edip

Journal of Social Sciences and Humanities:

yerleşmiştir. İşte burası Bağdat'ın batı tarafı, aynı zamanda şehir/ medîne, Kerh ve arazilerin (parsel) / erbâd (bulunduğu) tarafıdır.

Buranın her tarafında bir mezarlık, bitişiklerinde köyler/ kurâ ve bir dizi binalar/ imârât uzanır. Bağdat'ın doğusu, babasına veliaht olan (halife) Mehdi b. Mansûr'un yerleştiği taraftır. H. 143/ M. 761 senesinde bu tarafın inşaatına başladı. Mehdi sarayını, büyük Cuma mescidinin bulunduğu Rüsâfe'de kurdu. Doğudan geçen ve Nehravan nehrinden akan *Nehrü'l-Mehdi* isimli bir nehir yatağı kazdırdı.

Kardeşi Mansûr ve komutanlar, Batı, yani şehir/ medîne tarafında iktâ edinmişlerdi.

Tıpkı merkez tarafında taksim edildiği gibi, *Askerü'l-Mehdi* olarak bilinen doğu tarafında da topraklar parsellendi. İnsanlar, (halife) Mehdi'ye olan sevgilerinden ve şehrin/ medîne bu tarafının genişliğinden dolayı bir an önce buraya yerleşip Mehdi'nin yakınında bulunma konusunda birbirleri ile yarıştılar. Aynı zamanda burası iki taraftan daha geniş olanıydı. İnsanlar Fırat ile Dicle arasında bir yarımada şeklinde olan batı tarafına önceden yerleşmişler, binalarını inşa etmişler, çarşılar ve ticarethaneler kurmuşlardı. Doğu tarafında yapılaşma/ binâ başlayınca, herkesin istediği büyüklükte bina yapması yasaklandı. Bu taraftaki iktâların ilki, köprünün başında bulunan, (halife) Mehdi'nin asayaştan/ şurta sorumlu komutanı Huzeyme b. Hâzim et-Temimi'nin iktâsıdır.

Sonra İsmail b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib'in iktâsı yer alır. Daha sonra Abbâs b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib'in iktâsı gelir. Zira o, batı tarafındaki yerini bahçe yapmıştı. Bunun devamında Serrâ b. Abdullah b. Hâris b. Abbâs b. Abdülmuttalib'in yeri gelir. Daha sonra Ebî Ca'fer'in Yemâme âmili Kusam b. Abbâs b. Ubeydullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib'in iktâsı vardır. Daha sonra Emîrü'l-Mü'mininin mevlâsı Rebi'nin iktâsı gelir. Zira o Kerh'in civarındaki/ nâhiye yerini çarşılara ve gelir getiren (alanlara)/ müstegillât dönüştürmüştü. Bu nedenle Mehdi ile birlikte (tekrar) iktâ edildi. Burası Kasr-ı Fadl b. Rebî ve meydandır/ meydân. Daha sonra Cibril b. Yahyâ el-Beceli'nin iktâsı, sonra Esed b. Mâlik b. Heysem el-Huzâî'nin iktâsı, sonra Selm b. Kuteybe el-Bâhili'nin iktâsı, sonra Süfyân b. Muâviye el-Mühellebî'nin iktâsı, sonra Ravh b. Hâtim, Eban b. Sadaka el-Kâtib'in iktâsı, sonra (halife) Mehdi'nin mevlâsı Hamûye el-Hâdim'in iktâsı, sonra yine (halife) Mehdi'nin mevlâsı Nusayr el-Vasîf ve (halife) Mehdi'nin Hizânetü's-Silah/ Silah deposu başkanı Seleme Vasîf'in iktâları yer alır. Daha sonra Bedrû'l-Vasîf'in Sükû'l-Atş'la beraber olan yeri gelir. Burası geniş ve büyük bir çarşıdır. Daha sonra Mehdi'nin mevlâsı Alâü'l-Hâdim'in iktâsı, sonra Yezîd b. Mansûr el-Himyeri ve Ziyâd b. Mansûr el-Hârisî'nin iktâları bulunur. Buranın devamında Ebî Ubeyd Muâviye b. Bermek el-Belhi'nin Baradân köprüsü kenarındaki iktâsı yer alır. Daha sonra Umâre b. Hamza b. Meymûn'un iktâsı vardır.

Sonra Sabit b. Mûsâ el-Kâtib'in Kûfe çıkışında, Fırat'ın geçtiği yerde bulunan iktâsı gelir. Buranın devamında Hicaz, Mevsıl (Musul), el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycân divânı kâtibi Abdullah b. Ziyâd b. Ebî Leylâ el-Has'ami'nin iktâsı bulunur.

Sonra Ubeydullah b. Muhammed b. Safvân el-Kâdi'nin iktâsı gelir. Daha sonra hilâfeti döneminde (halife) Mehdi'nin kâtipliğini yapan Ya'kûb b. Dâvûd es-Sülemî'nin iktâsı yer alır. Daha sonra (halife) Mehdi'nin mevlâsı Mansûr'un iktâsı gelir. Burası *Bâbü'l-Mukayyer* olarak bilinen yerdir. Daha sonra Ebî Hureyre

Journal of Social Sciences and Humanities:

Muhammed b. Ferruh el-Kâid'in *Muharrim* olarak bilinen yerdeki iktâsı vardır. Daha sonra İshak b. Yahyâ b. Muâz'ın dedesi Muâz b. Müslim er-Râzî'nin iktâsı gelir.

Bunlardan sonra armatör/ sahibül-bahr Gamr b. Abbâs el-Has'amî'nin iktâsı, sonra (halife) Mehdî'nin mevlâsı Sellâm'ın Muharrim'de bulunan ve Mezâlim tarafına düşen iktâsı, sonra Ukbe b. Selm el-Hünâî'nin iktâsı, sonra Saîd el-Haraşî'nin Haraşî bölgesindeki iktâsı, sonra Mübârek et-Türki'nin iktâsı, Emirül-Mü'mininin mevlâsı Sevvâr'ın iktâları ile buranın devamındaki Sevvâr meydanı/ rahabe gelir. Daha sonra Emirül-Mü'mininin mevlâsı, seyisbaşı Nâzî'nin iktâsı vardır. Daha sonra Muhammed b. Eş'âs el-Huzâî'nin, Ömer b. el-Hattâb'ın kardeşi Abdülkebir b. Abdülhamid b. Abdurrahman b. Zeyd b. el-Hattâb'ın ve Emirül-Mü'minin Mehdî'nin mevlâsı Ebî Gassân'ın iktâları vardır. Bu iktâlar arasında ordu mensupları ile inşaat işiyle uğraşanların/ bennâ ve tüccar kesiminden insanların evleri/ menâzil vardır. Her mahallenin kenarında bir çarşı bulunur.

Tâcirlerin, satıcıların ve zanaatkarların toplandığı bu büyük kesim, köprüden başlayarak doğuya doğru, sağlı sollu değişik ticarethaneler ve zanaat (atölyeleri) ile doludur.

Askerül-Mehdî olarak bilinen doğu tarafının yolları 5 kısma ayrılır. İlki düz bir yoldur ve Rüsâfe'ye doğru ilerler. Bu yolda (halife) Mehdî'nin kasrı ve Cuma mescidi bulunur. Bir diğer yol *Sûk-u Hudayr* denilen çarşıdadır.

Hudayr, Çin taraflarının bir madenidir. Buradan meydana/ meydân ve Fadl b. Rebî'nin evine/ dâr çıkılır. Bir diğer yol sağ taraftadır ve Bâbü'l-Baradân'a çıkar. Burada Hâlid b. Bermek'in ve oğullarının evleri/ menâzil vardır. Köprü yolu, Huzeyme'nin evinden/ dâr *Yahyâ b. Velîd çarşısı* olarak bilinen çarşıya, *Düver* olarak bilinen mevkiye/ mevda' ve *Şemmâsiye* olarak bilinen Bağdat kapısına çıkar. Sâmerâ'ya gitmek isteyen kişi, işte bu yoldan çıkar. Bir başka yol batıdan gelenlerin üzerinden geçtiği ilk köprü'nün yanındadır. Bu yol da Dicle'ye, Bâbü'l-Mukayyer'e, Muharrim'e ve buralara bitişik yerlere doğru gider. Batı tarafını anlatırken belirttiğimiz üzere buralar, ticaretin ve çarşıların daha çok bulunduğu yerdir ve iki taraftan daha geniş olanıdır.

Hem veliaht olduğu dönemde ve hem de hilafetinde (halife) Mehdî buraya yerleşmişti. Aynı şekilde (halifeler) Mûsâ el-Hâdî, Hârûn er-Reşîd, Me'mûn ve Mu'tasım buraya yerleşti. Burada 4.000 sokak ve geçit, sayabildiğim kadarıyla 15.000 mescit ve 5.000 hamam vardı. Bu sayılara daha sonra ilave edilenler dahil değildir. Bu dönemde Bağdat'ın iki tarafındaki çarşıların tümünün geliri, Raha'l-Batrik'dekiler ve ona bitişik olanlarla beraber senelik 12 milyon dirheme ulaşmıştı.

Bağdat'ta 7 halife yaşadı. Bu (halifeler), Mansûr, Mehdî, Mûsâ el-Hâdî, Hârûn er-Reşîd, Muhammed Emîn, Abdullah Me'mûn ve Mu'tasım'dır.

Halifelerden, Bustânü'l-Tâhir'in yanındaki Bâbü'l-Enbâr'da öldürülen Muhammed Emîn b. Hârûn er-Reşîd haricindekiler Bağdat'ta vefat etmemiştir.

Anlattığımız bu iktâlar ile cadde, sokak ve yollar (halife) Mansûr döneminin ilk zamanlarında kurulduğu şekliyledir. Bunlar giderek değişmiş, ilk gelip mülk edinenler ölmüş, bir topluluktan /kavm sonra bir başka topluluk /kavm, bir nesilden sonra bir başka nesil mülk edinmiştir. Bazı bölgelerde iskan fazlaşmış, bir bölgeye bir topluluk/ kavm yerine diğer bir topluluk/ kavm sahip olmuştur. Önemli kişiler/ el-vücûh ve'l-cülle, devlet erkânı, komutanlar ve halkın/ ehl ileri

Journal of Social Sciences and Humanities:

gelenleri/ ehlü'n-nebâhe (halife) Mu'tasım'la beraber H. 223/ M. 838'de Sâmer râ'ya göçtüler. Daha sonra Vâsık ve Mütevekkil zamanlarında hilâfet Sâmer râ'ya taşındı.

Yine de Bağdat harap olmadı ve ticareti azalmadı; zira Sâmer râ, Bağdat'ın yerini dolduramadı. Bağdat ve Sâmer râ arasındaki evler/ menâzil ve yapılaşma/ imârât karada/ berr ve denizde birbirine bitişti. Bunu söylerken Dicle'yi ve Dicle'nin iki tarafını kastetmekteyim.¹⁹

B.2. Sâmer râ

Bağdat'ı, başlangıç dönemlerini, (halife) Ebû Ca'fer Mansûr'un onu kurduğu zamanı anlattık. Şehrin/ medîne nasıl kurulup, arazilere (parsel)/ erbâd ayrıldığı, iktâlarını, çarşılarını, sokaklarını/ dürûb ve sekek, *Medîne* ve *Kerh* olarak bilinen Dicle'nin batı tarafındaki yerler ile *Askerü'l-Mehdî* olarak bilinen doğu tarafında, Rûsâfe'de bulunan mahalleleri anlattık, bildiklerimizi dile getirdik. Şimdi ise Sâmer râ'dan bahsedelim. Burası Benî Hâşim halifelerinin ikinci şehridir.

8 halife burada ikâmet etmiştir.²⁰ (Halife) Mu'tasım Sâmer râ'yı ilk kuran ve inşa eden kişidir. Daha sonra (sırasıyla) Vâsık/ Hârûn b. Mu'tasım, Mütevekkil/ Ca'fer b. Mu'tasım, Müntasır/ Muhammed b. Mütevekkil,

Müstain/ Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım, Mu'tez/ Ebû Abdullah

Mütevekkil ve Mühtedî (burada ikamet etmiştir.)

Ahmed b. Ebî Ya'kûb şunları söyledi: Sâmer râ'nın (bulunduğu yer), eskiden Tayrhan arazisinde/ ard bulunan bir çöldü ve burada herhangi bir yapılaşma/ imârât yoktu. Burada, sonraları *Dârü'l-Âmme* olarak bilinen ve sultanın evinin/ dâr bulunduğu yerde Hristiyanların bir kilisesi vardı.

Bu kilise Beytülmâl/ Hazine binası oldu.

(Halife) Mu'tasım, kendisine halife olarak biat edilen H. 218/ M. 833 senesinde Tarsus'tan dönünce Bağdat'a ayak bastı ve (halife) Me'mûn'un evine/ dâr yerleşti. Daha sonra Bağdat'ın doğu yönünde bir ev/ dâr inşa edip oraya geçti. H. 218/ M. 833, H. 219/ M. 834, H. 220/ M. 835 ve H. 221/ M. 836 senelerinde burada kaldı. Onunla beraber olanların içerisinde Arapça bilmeyen/ Acem Türkler de vardı.

Ca'fer el-Huşsekî bana şunları anlattı: “(Halife) Mu'tasım, (halife) Me'mûn zamanında Türk köle satın almak için Semerkand'a, Nuh b. Esed'e adam gönderiyordu. (Ben de) her sene Türklerden bir topluluğu ona gönderirdim.”

Yine (halife) Me'mûn döneminde onun için yaklaşık 3.000 civarında Türk köle toplamıştı. Kendisi hilâfete geçince bu talebini sürdürmüş ve Bağdat'ta insanların elinde bulunan Türk köleleri satın almıştı. Satın aldığı köleler arasında Nuaym b. Hâzım Ebû Hârûn b. Nuaym'ın memlûkü Eşnâs, Sellâm b. Ebraş'ın memlûku İtâh/ Eytâh, Âl-i Nuaym'ın memlûku zırhçı Vasîf, Zi'r-Riâseteyn Fadl b. Sehl'in memlûkü Sîmâ ed-Dîmaşki vardı.

Bunlar Arapça bilmeyen/ Acem Türklerdi. Atlarına binip koşturdukları zaman sağlarındaki ve sollarındaki insanlara çarpıyor, (halkın) ayak takımı/ gavgâ' üzerlerine hücum ediyor, bazılarını dövüp, bazılarını da öldürüyordu. Kanları heder oluyor,

¹⁹ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev: M. Ağarı, İst., Ayışığı Kitapları, 2021, ss. 11-40

²⁰ Sâmer râ dönemi Abbâsi hilafeti için bkz: Hatice Kübra Topuz, “Abbâsi Başşehri Sâmer râ ve Abbâsi Tarihinde Sâmer râ Dönemi”, *İSTEM*, Y: 9, S: 18, 2011, s. 83

Journal of Social Sciences and Humanities:

kendilerini taciz edenlere karşı bir şey yapamıyorlardı. Bu durum (halife) Mu'tasım'ın zoruna gitti. Bağdat'tan çıkmaya karar verdi, Şemmâsiye'ye vardı. Burası (halife) Me'mûn'un sıklıkla gittiği, günlerce ve hatta aylarca kaldığı (bir yerdi). Burada, Bağdat'ın dışında bir şehir/ medîne kurmaya yeltendi. Fakat bu yeri/ ard beğenmedi; zira Bağdat'a yakın olmasını istemiyordu. H. 221/ M. 836 senesinde veziri Fadl b. Mervân'la istişârede bulunduktan sonra Baradân'a geçti. Günlerce Baradân'da kaldı. Mühendisler getirtti. Ancak bu mevkiyi de/ mevda' beğenmedi. Daha sonra Dicle'nin doğusuna düşen ve *Bâhamşa* denilen mevkiye/ mevda' yöneldi. Burada Dicle'ye bakan bir şehir/ medîne kurmayı düşündü. İçerisinden nehir geçecek bir yer/ mevda' bulmak istedi; fakat bulamadı. Daha sonra *Matîra* denilen köye/ karye vardı. Burada bir müddet kaldı, oradan Kâtûl'e geçti ve: "*Burası en uygun yerdir/ mevâdi*." dedi. Kâtûl diye bilinen nehri şehrin/ medîne ortasına yönlendirdi. Binalar Dicle'ye ve Kâtûl'a bakacaktı. İnşaata başladı. Komutanlara, kâtiplere ve diğer insanlara iktâlar verildi. Nihayet inşaatlar çoğaldı, binalar yapıldı. Dicle ve Kâtûl kenarında çarşılar kuruldu. Kimileri kendi inşa ettiğinde oturdu, kimileri de gelip yerleşti.

(Fakat, daha sonra) "*Kâtûl arazisinin uzun olmadığını, çakıllı ve kumlu olduğunu, binalaşmanın/ imârât zor olduğunu*" söyledi. Ardından halife avlanmak üzere atına bindi. Sâmerî arazisine kadar ardına bakmadan devam etti. Burası Hıristiyan manastırından başka bina ve insan bulunmayan, Tayrhan topraklarındaki/ ard çorak bir araziydi/ sahrâ. Burada durdu; manastırdaki ruhbanlarla konuştu ve "*bu yerin/ mevda' ismi nedir?*" diye sordu. Ruhbanlardan birisi şunları söyledi: "*Kitaplarımızdan bu yerin/ mevda' ismini Sâmerî/ Surra Men Raé²¹ olarak biliriz. Orası Sam b. Nuh'un şehriydi. Burası seneler sonra güzel bir hükümdarın eliyle imar edilecek; o hükümdar kudretli ve muzafferdir ve ona arkadaşları yardım edecek. Yüzleri çöl kuşları gibidir. Buraya yerleşecekler, çoluk çocukları da buraya yerleşecek.*"

Bunun üzerine (halife) Mu'tasım şunları söyledi: "*Vallahi burayı kurup yerleşeceğim, oğlum da yerleşecek.*" (Halife) (Hârûn) er-Reşîd birgün oğluna ava çıkmayı emretti. Muhammed, Me'mûn ve ileri gelenlerle birlikte ava çıktık. Hepimiz bir şey avladık. Ben ise bir baykuş avlamıştım; sonra birbirimizden ayrıldık. Ben avımı kendisine sundum. Hizmetçilerden/ hadem birisi, içimizdekilerin her birinin avını, şu şunun, bu bunun diye söyledi; sıra benimkine gelinceye kadar devam etti. Hizmetçi/ hadem baykuşu görünce bunu sunmakta tedirgin oldu. Zira baykuşun uğursuzluk getirdiği düşünülüyordu. Bu esnada (halife): "*Bunu kim avladı?*" diye sordu. "*Ebû İshak*" dediler. Sevindi, mutluluğu belli oldu. Daha sonra şöyle dedi: "*Muhakkak o hilâfeti eline alacak; ordusu ve arkadaşları ile yüzleri bu baykuşun yüzü gibi kendilerine dönük bir millete karşı muzaffer olacak. Eski bir şehri yeniden inşa edecek; işte bunlar oraya yerleşecekler. Ondan sonra da oğlu bu şehre yerleşecek. O gün (halife) (Hârûn) er-Reşîd bu baykuştan mutlu olduğu kadar başka bir şeyden mutlu olmamıştı.*" dedi.

Daha sonra (halife) Mu'tasım bu mevkiye/ mevda' yöneldi. Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât'ı, İbn Ebî Duâd'ı, Ömer b. Ferec'i ve Ebi'l-Vezir lakaplı Ahmed b. Hâlid'i getirtti. Onlara "*burayı kilise sahiplerinden satın almalarını, değeri olarak 4.000 dinar ödemelerinin*" söyledi; onlar da bu şekilde yaptılar. Daha sonra

²¹ "Surra men raé", *gören mesrur olur* anlamında *göreni mutlu eden şehir* demektir. Bkz: H. Viollet, "Sâmarrâ", *MEBIA*, C: 10, s. 144

Journal of Social Sciences and Humanities:

mühendisler getirterek onlardan “*bu mevkinin/ mevda’ en iyi yerini seçmelerini*” istedi.

Kasırlar için birkaç yer/ mevâdi’ seçtiler. (Halifenin) arkadaşlarının herbiri için bir kasır (yeri) belirlediler. Adamlarından herbiri için kasır inşa ettirdi. Hakan Urtûc b. Ebi’l-Feth b. Hakan’a Cevsek el-Hâkânî’yi, Amr b. Ferec’e, *Amrî* olarak bilinen kasrı, Ebi’l-Vezir’e *Vezi’rî* olarak bilinen kasrı yaptırdı. Daha sonra askerlerin, kâtiplerin ve halkın/ ehl yerleşeceği iktâları belirledi. Cuma mescidinin yerini tayin etti. Cuma mescidinin etrafına dükkânları yerleştirdi. Dükkânların aralarını geniş tuttu. Bütün tüccar ve kavimler Bağdat çarşılarında olduğu şekliyle tek başınaydı.

Ameleler/ eşhâsü’l-fi’le, inşaat işçileri/ bennâin ile demirciler/ haddâdin, marangoz/ neccârin ve diğer zanaât erbabını yazdı. Basra ve civarından, Bağdat’tan, Sevâd’ın değişik yerlerinden, Antakya’dan, Şam havalisinin değişik bölgelerinden saç, odun ve kereste taşıttı. Lazkiye’den mermer işi ve mermer döşemeciliği yapan ustalar getirtti.

Türklerin iktâlarını diğer insanların iktâlarından tümüyle ayırdı. Ferganalılar dışında onlara komşu olan yoktu ve müvelledinden²² bir topluluk/ kavm ile karışmıyorlardı.

Eşnâs ve adamlarına *Kerh* denilen yeri iktâ olarak verdi. Onun yanına bazı Türk kumandanları ile devlet adamlarını verdi; mescitler ve çarşılar inşa etmelerini emretti.

Hakan Urtuc ve arkadaşlarına Cevsek el-Hakânî’yi takip eden yerleri iktâ olarak verdi. Ona, adamlarını etrafında tutmasını ve halkla/ nâs haşır neşir olmalarına izin vermemesini emretti.

Vasîf ve adamlarına *Hayr* denilen yerden sonraki kesimi iktâ olarak verdi. Burada *Hâirü’l-Hayr* denilen uzun bir duvar inşa etti. Bütün Türklerin ve Arapça bilmeyen/ acem Ferganalıların iktâları çarşılardan ve kalabalıktan uzakta, geniş caddelerle/ şevâri’ ve uzun sokaklarla/ dūrûb ayrılmış haldeydi. Kendi yerlerinde ve sokaklarında/ dūrûb onlarla düşüp kalkan tâcir veya başka birisi yoktu.

Sonra Türk cariyeler/ cevârî satın alıp bu Türkleri onlarla evlendirdi. Çocukları yetişinceye kadar onların müvelledin ile evlenmelerini ve akrabalık kurmalarını yasakladı. Çocukları yetiştikten sonra birbirleri ile evleneceklerdi.

Türklerin cariyeleri/ cevârî için devamlı tahsisatlar ayırıp adlarını hesap defterlerine kaydettirdi. Bu Türklerin hiçbiri karısından ayrılmıyordu. Eşnâs et-Türkî için şehrin en batı kesimini iktâ olarak ayırınca, adamlarına da onun yanında iktâ verdi. Bu yere *Kerh* adı verildi. Eşnâs’a tüccarların ve başka yabancıların onlarla komşu olmasına engel olmasını ve müvelledin ile ilişki kurmasından kaçınmasını emretti.

Diğer topluluklara/ kavm *Kerh*’in üst tarafındaki *Düver* denilen bölgeyi iktâ olarak verdi. Düver’in ve onların iktâlarının civarında mescitler ile hamamlar inşa ettirdi.

²² Müvelledin Arap-Acem melezlerine verilen isimdir. Sözlükte “doğmuş, doğurulmuş” anlamındaki müvelled kelimesi terim olarak ilk devir İslâm tarihinde Doğu’da, dışarıdan getirilen ya da Araplar arasında doğan ve Arapça eğitim alan yabancı kökenli müslüman köleler (Hz. Peygamber’in Fars ve Habeş asıllı bazı âzatlıları ile aralarında Abbâsî halifeleri Ebû Ca’fer el-Mansûr, Vâsiq-Billâh ve Kâhir-Billâh’ın annelerinin de bulunduğu Berberî asıllı cariyeler gibi), Batı’da (Endülüs) İslâmiyet’i kabul eden ilk İspanyollar’ın çocukları hakkında kullanılmıştır. Bkz: Mehmet Özdemir, “Müvelledün”, *DİA*, C: 32, s. 228

Journal of Social Sciences and Humanities:

Herbir yere küçük bir çarşı yaptırdı. Buralarda manavların ve kasapların dükkânları vardır; bunların benzerleri olmadığı gibi, daha zenginleri de yoktur.

Afşin, Hayzer b. Kâvus el-Usrûşenî'ye 2 fersah civarında, *Matîra* olarak isimlendirilen doğudaki en son yeri/ mevda' verdi.

Usrûşene'den yakın arkadaşları ve başkaları onun evinin/ dâr civarına yerleştiler. Afşin'e buraya içerisinde tacirler için dükkânlar bulunan küçük bir çarşı inşa etmesini emretti. Söz konusu çarşı, mescitler ve hamamlar hâlâ mevcuttur.

Hasan b. Sehl, çarşıların sonunda kalan (bölgeyi) iktâ edindi; artık buradan/ mevda' sonrası dağdır. Burası ile Afşin'in yeri olan *Matîra* arasında kalan yer/ mevda' Haşebetü Bâbek'e dönüştü. Bu yerde/ mevda' o zamanlar yapılaşma/ imârât yoktu. Daha sonra etrafını binalar sardı ve Hasan b. Sehl'in yeri Sâmerâ'nın ortasında kaldı.

Her tarafta binalar yapıldı ve bunlar *Matîra*'ya kadar uzandı. Ordu mensupları ile ücretli askerlerden/ şâkeriye Horasanlı komutanların ve arkadaşlarının iktâlarına doğru caddeler açıldı. Caddelerin sağında ve solunda sokaklar vardı. Bu sokaklar tümüyle insanların evleri/ menâzil ile doludur. *Serîce* olarak bilinen bir cadde vardı. *Matîra*'dan, şimdilerde *İshak b. İbrahim vadisi* olarak tanınan vadiye kadar uzanan büyük bir caddedir. Zira *İshak b. İbrahim*, (halife) Mûtevekkil döneminde iktâsından ayrılp, bu vadinin başında inşaat yapmıştı; sonraları burada yapılaşma/ imârât çoğaldı.

Daha sonra *İshak b. Yahyâ b. Muâz*'ın iktâsı yer alır. İnsanların iktâları sağlı sollu bu büyük caddeye bitişiktir. Büyük caddenin iki tarafındaki yollar bir taraftan *Ebî Ahmed/ Ebû Ahmed b. Reşîd* caddesine, daha yakın olan diğer taraftan *Dicle*'ye çıkar.

Buradaki iktâlar Büyük Divânü'l-Harac'a/ Divânü'l-Haracü'l-A'zam kadar uzanır. Büyük Divânü'l-Harac işte bu büyük cadededir/ şâri'. Aynı zamanda bu büyük caddede/ şâri' Horasanlı komutanların iktâları yer alır.

Buradan *Hâşim b. Bânicür*, *Uceyf b. Anbese*, *Hasan b. Ali b. Me'mûnî*, *Hârûn b. Nu'aym* ve *Hizam b. Gâlib*'in iktâlarına varılır. *Hizam*'ın iktâsının arka tarafında, halifenin hassa hayvanları ve umum hayvanlar için ahırlar/ istablât bulunur. Burayı *Hizam* ve kardeşi *Ya'kûb* işletir. Daha sonra hurmacıların yerleri/ mevâdi' ile 4 köşe bir alanda/ murabba' köle pazarı/ sükû'r-rakîk yer alır. (Bu alanda) köleler/ rakîk için tahsis edilmiş dükkânlara, evlere/ hucer ve odalara/ guraf giden yollar vardır. Daha sonra *Emniyet Meclisi/ Meclisü's-Şurta*, büyük hapishane, insanların evleri/ menâzil ve çarşılar, diğer esnaf ve zanaâtkârın sıralandığı gibi caddenin sağında ve solunda sıralanır. İşte bunlar Haşebet-ü Bâbek'e bitişiktir. Daha sonra evlerin/ menâzil (birbirine) karışmadığı, bütün tâcirlerin müstakil olduğu ve zanaât erbabının bir diğeri ile karışmadığı büyük çarşı yer alır. Daha sonra Eski cami gelir. (Halife) Mûtevekkil zamanına kadar insanlar burada toplanırdı; ancak sonra dar geldiği için onu yıktı ve yerine *Hayr* tarafında yeni ve geniş bir cami inşa etti.

Cuma mescidi ile çarşılar bir tarafta, iktâlar ve evler/ menâzil ile zahire, tatlı ve meşrubat gibi şeyler satan esnaf diğer taraftadır. Daha sonra *Râşid el-Mağribî* ile *Mübârek el-Mağribî*'nin iktâları gelir. Daha sonra *Mübârek Çarşısı/ Süveyka Mübârek* ile içerisinde *Ca'fer*'in iktâsının yer aldığı *Ca'fer Hayyât* dağı vardır.

Journal of Social Sciences and Humanities:

Daha sonra Ebi'l-Vezîr'in, Abbâs b. Ali b. Mehdî'nin iktâsı ve Abdülvehhâb b. Ali b. Mehdî'nin iktâsı yer alır. Cadde, buradan itibaren, Kâdî'l-Kudâtık yaptığı (halife) Mütevekkil döneminde Yahyâ b. Eksem'in gelip yerleştiği ev/ dâr olan Dârü'l-Âmme'nin yanındaki (Halife) Vâsık'ın/ Hârûn b. Mu'tasım evine/ dâr kadar uzanır. Ayrıca buralarda umuma ait iktâlar yer alır.

Sonra Bâbü'l-Âmme ile Dârü'l-Halife gelir. Burası halifenin pazartesi ve perşembe günleri kaldığı Dârü'l-Âmme'dir. Daha sonra hassa ve umum hazineler mevcuttur. Buranın ilerisinde Mesrûr Semâne el-Hâdim'in iktâsı vardır.

Daha sonra Horasanlı Karkâs el-Hâdim'in iktâsı, sonra Sâbit el-Hâdim'in iktâsı, sonra Ebi'l-Ca'fâ ve diğer önde gelen hâdimlerin iktâları bulunur. İkinci cadde/ şâri', *Ebî Ahmed (caddesi)* olarak bilinir. Ebî Ahmed, Ebû Ahmed b. Reşîd'dir. Bu caddede/ şâri' ilk olarak doğu yönünde tabip Bahtîşû'nun (halife) Mütevekkil zamanında inşa ettiği evi/ dâr vardır.

Sonra Horasan komutanlarının iktâları gelir. Aralarında Arap olanlar ile Kum, İsfahan, Kazvin, Cebel, Azerbaycân halkından/ ehl olanlar bulunur. Güney yönüne düşen kible tarafı, Serice'l-A'zam caddesine/ şâri' bakar. Kible/ güney yönünün arka tarafına düşen kuzey tarafı Ebî Ahmed caddesine bakar. Büyük Divânü'l-Harac, Ömer'in, katiplerin ve diğer insanların iktâları buradadır. Ebî Ahmed b. Reşîd'in iktâsı caddenin/ şâri' ortasındadır; sonunda ise *İbrahim b. Riyâh vadisi* denilen batı vadisi bulunur. Daha sonra İbn Ebî Duâd, Fadl b. Mervân ve Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât'ın iktâları gelir. İbrahim b. Riyâh'ın iktâsı Şâriü'l-A'zam'dadır.

Bu caddenin/ şâri' sağındaki ve solundaki iktâlar Buğâ (Boğa) es-Sağîr ile Buğâ (Boğa) el-Kebîr'in iktâlarına bitişir. Daha sonra Sîmâ ed-Dımaşkî ile Bermeş'in iktâları gelir.

Daha sonra Vasîf'in eski iktâsı ve İtâc'ın Bâbü'l-Bustân'a ve halifenin kasırlarına bitişik olan iktâsı gelir. Üçüncü cadde/ şâri' Şâriü'l-Hayr'dır. Buradaki ilk bina (halife) Mütevekkil dönemindeki Ahmed b. Hasîb'in evidir/ dâr.

Bu caddenin/ şâri' başı doğudan ve İshak b. İbrahim vadisine bitişik olan vadidir. Burada ordu mensupları ile ücretli askerlerin/ şâkeriye ve karışık/ ehlât insanların iktâları vardır. Cadde İbrahim b. Riyâh vadisine kadar uzanır.

Dördüncü cadde/ şâri' *Berğâmuş et-Türki caddesi/ şâri'* olarak bilinir. Burada Türklerin ve Ferganalıların iktâları vardır. Türklerin sokakları/ dürüb ve Ferganalıların sokakları/ dürüb tek başlarındadır. Türklerin sokakları/ dürüb kible/ güney yönünde, Ferganalıların sokakları/ dürüb ise karşısındaki kible/ güney yönünün tersi istikâmettedir. Karşılıklı sokaklardaki/ dürüb insanlar birbirlerine karışmaz.

Türklerin evlerinin/ menâzil ve iktâlarının doğudaki en uç kısmı Hazarların iktâsıyla biter. Bu cadde/ şâri' sonraları Vasîf ve adamlarına geçen Afşin'in iktâsının yanındaki Matîra'dan başlayıp, İbrahim b. Riyâh vadisine bitişik vadiye kadar uzanır.

Beşinci cadde/ şâri' Sâlih el-Abbâsî diye tanınır. Bu cadde/ şâri' el-Asker caddesidir/ şâri. Burada Türklerin ve Ferganalıların iktâları vardır. Orada Türkler ve Ferganalılar tek başlarındadır. Bu cadde/ şâri' Matîra'dan Sâlih el-Abbâsî'nin, vadinin başındaki evine/ dâr kadar uzanır. Buraya komutanların, katiplerin ve diğer pek çok insanın iktâları bitişiktir.

Journal of Social Sciences and Humanities:

el-Asker caddesinin/ şâri' alt tarafında *Hayrû'l-Cedîd* denilen bir cadde/ şâri' daha vardır. (Bu caddede) Fergana, Ustrûşeniye, İştâhanciye ve diğer Horasan idâri bölgelerinden/ küver komutanlar karışık/ ehlât halde bulunur. Hayr caddesinden/ şâri' itibaren bütün caddeler/ şevâri' toplulukların/ kavm iktâlarına bitişiktir. Duvar yıkıldı ve bu duvarın arkasına bir başkası inşa edildi. Duvarın arka tarafında, dışı ve erkek geyikler, yabanî eşekler gibi yabanî hayvanlar ile tavşanlar ve koyunlar bulunur. (Buranın) kenarında (ise) burayı geniş ve güzel bir biçimde çevreleyen, çorak arazide/ sahrâ' bir duvar (daha) yer alır. Dicle'nin kenarındaki caddeye/ şâri' Halîc denir. Burada bir liman/ furad ve gemiler vardır. Bunlarla Bağdat, Vâsıt, Kesker, Sevâd, Basra, Übülle, Ahvaz ve buralara bitişik olan (yerler) ile Mevsıl (Musul), Ba'rebâyâ ve Diyâr-ı Rebîa ile buralara bitişik olan (yerlerden) ticaret yapılır.

Bu caddede/ şâri', Mağriblilerin tümünün veya çoğunun iktâları yer alır. Burası/ mevda' *Evlâc (Ezlâh)* olarak bilinir; zira Sâmerâ'ya ilk gelip yerleşen Mağribliler/ reccâle'l-megâribe buraya yerleşmişlerdi/ ihtettat. İnsanların yapılaşması/ binâ sayesinde Sâmerâ, Bağdat'tan daha fazla genişledi. Geniş evler/ menâzil inşa ettiler. Fakat yine de içme suyunu develerin ve katırların sırtlarında tulumlarda/ revâyâ Dicle'den taşıyorlardı; çünkü su kuyularının dibi derindi/ baîdetü'r-reşâ. Bu kuyuların suları tatlıydı ama azdı.

Ancak Dicle yakın ve tulumları çoktur. Bu sebeple Sâmerâ'nın ve çarşılarının geliri/ müstegillât ve kazancı/ gillât senelik 10 milyon dirheme ulaştı. Dicle üzerinden gemilerle Mevsıl (Musul), Ba'rebâyâ ve diğer Diyâr-ı Rebîa'dan gıda/ mîre taşınan yerler/ muhammel gelenlerin buldukları yerler Sâmerâ'ya yakınlaştı ve fiyatlar iyileşti.

(Halife) Mu'tasım, Sâmerâ'nın tasarlanan inşaatını tamamladıktan sonra, Dicle'nin doğu tarafında yeni binaların temelini attı. Burası köprüden batı yönüne doğru olan Sâmerâ tarafıdır. Bu tarafta binalar/ imârât, bahçeler ve bağlar oluşturdu. Dicle'den su kanalları kazdırdı. Çevrede/ Nevâhî her bir komutan için bir bölge/ nâhiye oluşturdu. Bağdat, Basra ve diğer Sevâd bölgelerinden hurma, el-Cezîre, Şam, Cebel, Rey, Horasan ve diğer ülkelerden/ buldân taze fidanlar getirtti. Sâmerâ'nın doğu tarafında sular fazlalaştı. Hurmalar ve ağaçlar büyüdü; güzel meyve, sebze ve kokulu bitkiler yetişti. İnsanlar tarım ürünlerini, kokulu bitkileri, sebzeleri ve taze hurmayı ekip biçtiler.

Toprak binlerce senedir ekilmemişti. Ekilen bütün filizler kökleşti. Tarım, İshakî diye bilinen nehrin kenarlarına, İtâhîye, Umerîye, Abdümelikîye, Dâliye b. Hammâd'a, Mesrûrîye, Seyfe, 5 köyden/ kurâ oluşan Arabâtü'l-Muhaddes'e, 7 köyden/ kurâ oluşan Kurâtü's-Süflâ'ya, Ecinne'ye ve Besâtin'e kadar yayıldı. Tarımdan elde edilen gelir senelik 400.000 dinardı.

(Halife) Mu'tasım bir işle uğraşan kişileri, işin ustalarını, inşaat, tarım, hurmacılık, fidancılık, su çıkarma ve getirme işinde çalışanları, suyun bulunduğu yerleri bilenleri getirtti.

Mısır'dan papirüs/ kâğıt, Basra'dan cam, porselen, kilim, Kûfe'den boya işini bilenleri, diğer ülkelerden/ buldân ustaları getirtti. Bu işlerle uğraşanlar aileleriyle birlikte geldiler ve yerleştiler. Bunlar için şehirde/ medîne yerler ayırdı. Burada şehirdeki zanaat erbabı için çarşılar yaptırdı.

(Halife) Mu'tasım binalar ve kasırlar inşa ettirdi. Bütün bahçelik yerlerin içerisine bir kasır inşa ettirdi. Bu kasırlarda kamelyalar, küçük havuzlar ve geniş oturulacak

Journal of Social Sciences and Humanities:

alanlar/ mecâlis vardı. Yapılaşma/ imârât (giderek) güzelleşti. İnsanlar en aşağıdaki yerlere/ ednâ ard kadar buralara teveccüh ettiler ve (küçük bir arazi parçasına sahip olabilmek için) birbirleri ile yarıştılar. Bu yüzden bu yerlerin/ ard kıymeti/ cerib büyük servetlere/ mâl ulaştı. (Halife) Mu'tasım-Billah H. 227/ M. 842 senesinde vefat etti.

Yerine (halife) Hârûn Vâsık b. Mu'tasım geçti. (Halife) Vâsık, Dicle kenarında *Hârûnî* diye bilinen bir kasır inşa etti. Sağında ve solunda geniş oturulacak alanlar/ mecâlis oluşturdu; kendisi de buraya geçti. Buralarda iktâlar çoğaldı. Yakınına bir topluluk/ kavm gelirken, aynı hizadaki bir başka topluluğu/ kavm yeri/ diyâr uzakta kaldı. Vasif'e Matîra'daki Dâru Afşin'i iktâ olarak verdi ve eski evinden/ dâr Dâru Afşin'e geçti. Arkadaşları, adamları ve çevresi ise orada kalmayı sürdürdü. Çarşılar genişledi. Bağdat, Basra, Mevsıl (Musul) ve Vâsıt'tan gelen gemilerin demirlediği liman/ furad büyüdü. İnsanlar, önceleri *el-Asker* diye isimlendirdikleri (yerin) bayındır/ âmire bir şehir/ medîne haline geldiğini görünce, binaları yenileyip sağlamlaştırdılar.

(Halife) Vâsık H. 232/ M. 847 senesinde vefat etti. Yerine (halife) Ca'fer/ Mütevekkil b. Mu'tasım geçti. Hârûnî sarayını (halife) Mu'tasım'ın diğer kasırlarına tercih etti ve oraya yerleşti.

Oğullarından Muhammed Müntasır, (halife) Mu'tasım'ın *Cevsek* diye bilinen kasrına, İbrahim Müeyyed, Matîra'ya, Mu'tez ise Matîra'nın *Belkuvârâ* denilen doğu tarafından alt kesimine yerleşti. Belkuvârâ'dan, Düver'in sonuna kadar olan 4 fersah uzunluğundaki mesâfe binalarla doldu ve bu binalar birbirine bitişti; özellikle el-Asker, Cedîd ve Hayr caddelerinde/ şevâri' yoğunlaştı. Hayr caddesinin/ şâri başına, evlerin/ menâzil dışındaki geniş yere/ mevd'a bir Cuma mescidi inşa edildi. (Bu yere) herhangi bir çarşı ya da iktâ bitişik değildir. Cami binası sağlam ve geniş bir biçimde inşa edildi. İçerisine suyu kesilmeyen bir su çeşmesi/ fevvâre yapıldı. İbrahim b. Riyâh vadisinden başlayan, geniş ve büyük 3 değişik yol açıldı.

Bütün bu yollarda tâcir, esnaf ve zanaât erbabının dükkânları vardı. Yollar 100 kara arşını (zirâu's-sevdâ') genişliğindeydi ve Cuma günleri askerlerle halkın/ ehl çoğu mescide geldiğinde dar gelmemesi için geniş tutulmuştu. Bu yolların aralarında sokaklar/ dürûb ve sekek ve halka/ ehl ait iktâlar vardı. Sokaklar/ dürûb ve evler/ menâzil geniş tutuldu. Cuma mescidine giden yollarda bulunan esnaf, tüccar ve zanaât erbabı da çarşıları ve dükkânları geniş tuttular.

Necâh b. Seleme el-Kâtib'e mescidin kible/ güney yönüne düşen yolun en sonu iktâ olarak verildi. Ahmed b. İsrayil el-Kâtib'e hemen yanındaki yer iktâ olarak verildi. Aynı şekilde Muhammed b. Mûsâ el-Müneccim, kardeşleri, kâtiplerden, komutanlardan, Hâşimîlerden ve diğer kesimlerden oluşan insanlara iktâlar verildi. (Halife) Mütevekkil yerleşeceği, kendisi ile anılacak, sözü edilecek bir şehir/ medîne kurmaya niyetlendi. Muhammed b. Mûsâ el-Müneccim'den ve huzuruna getirttiği mühendislerden bir mevki/ mevd'a seçmelerini istedi. Onlar *Me'hûze* denilen yeri/ mevd'a seçtiler.

Söylenildiğine göre, (halife) Mu'tasım buraya bir şehir/ medîne kurmak, eski zamanlarda varolan su yatağını kazdırmak üzereydi. Kendisi bu işe yeltendi ve H. 245/ M. 859 senesinde çalışmalara başladı. Şehrin merkezi/ vasatü'l-medîne olması için bu su yatağını kazdırmayı düşündü. Su yatağının kazılması işlemine 1 milyon 500.000 dinar ayırdı; ayrıca bu miktarı tek başına karşıladı ve bu duruma

Journal of Social Sciences and Humanities:

rıza gösterdi. Kazı başladı ve bu işe önemli miktarda harcama yaptı. Evlerinin/ menâzil ve kasırlarının yerini/ mevda' belirledi.

Veliahdları, diğer çocukları, komutanları, kâtipleri, ordu mensupları/ cünd ve insanların tümüne iktâlar dağıttı. Sonradan Feth b. Hakan'ın olan, Kerh'deki Eşnâs'ın evinden/ dâr kasrına kadar 3 fersah uzunluğunda büyük bir cadde/ şâri' açtırdı. Kasrın aşağı kesimine, atlıların mızrakları ile beraber girebildiği 3 tane büyük ve görkemli/ celile kapı yaptırdı. İnsanlar bu büyük caddenin/ şâri' sağında ve solunda iktâlar edindiler. Büyük caddenin/ şâri' genişliği 200 arşın (zirâ) idi ve bu caddenin/ şâri' iki yanına, Büyük nehirden su akıtacak iki su kanalı kazdırmayı düşündü. Kasırlar inşa edildi, binalar yükseldi ve evler/ düver belirlendi; bunlar kendi içerisinde bir dâire oluşturuyordu. Burayı görüp de bina yapmak isteyenlere izin verildi. Bu sebeple insanlar birbirleriyle yarışırmasına binalar yaptılar.

(Halife) Mütevekkil bu şehri/ medine *Ca'feriye* olarak isimlendirdi. Binalar Ca'feriye'den Düver'e, sonra Kerh'e ulaştı.

Sâmerrâ, oğlu Ebû Abdullah Mu'tez'in yerleştiği yere kadar uzanmış, bu ikisi arasındaki 7 fersahlık mesâfede boşluk/ fedâ ya da içerisinde bina olmayan bir yer/ mevda' kalmamıştı. 1 sene içerisinde binalar yükseldi.

Boş alanlara/ mevda' mu'tezil çarşılar yapıldı. Her bölgeye ve alana çarşı kuruldu; Cuma mescidi inşa edildi. (Halife) Mütevekkil H. 247/ M. 861 senesinin Muharrem ayının ilk günü buradaki kasrına yerleşti. Gelip oturduğu zaman insanlara güzel hediyeler sundu; komutanlara, kâtiplere ve sorumluluk üstlenmiş olanlara ihsanda bulundu.

Böylelikle huzuru sağladı. Şunları söyledi: "*Biliyorum ki, ben şu anda hükümdarım. Zira kendime içerisinde oturacağım bir şehir kurdum.*" Divânü'l-Harâc, Divânü'd-Diyâ', Divânü'z-Zimâm, Divânü'l-Cünd ve ş-Şâkeriye, Divânü'l-Mevâlî ve'l-Gılmân, Divânü'l-Berîd ve diğer tüm divânlar buraya nakledildi. Nehrin kazım işi henüz tamamlanmamış ve küçük bir akıntının haricinde içerisinden su akmamıştı. Ne bir bağlantı ve ne de bir su akıntısı vardı. Bu işe 1 milyon dinar harcanmıştı; ama nehrin kazım işi gerçekten zordu. Küçük taş parçalarını kazıyorlar ve kazma aleti kullanamıyorlardı.

(Halife) Mütevekkil, Ca'feriye'deki kasrına yerleştikten sonra burada 9 ay 3 gün ikâmet etti. H. 247/ M. 862 senesinin Şevval ayının bitimine 3 gün kala Ca'feriye'deki kasrında acımasızca öldürüldü.

Yerine (Halife) Muhammed/ Müntasır b. Mütevekkil geçti ve Sâmerrâ'ya yerleşti. Halkından/ Nâs Me'hûze'den ayrılmasını, evlerini/ menâzil yıkmasını ve enkazını Sâmerrâ'ya taşımasını istedi. Bunun üzerine insanlar Me'hûze'den ayrıldılar ve evlerinin/ menâzil enkazını Sâmerrâ'ya taşıdılar. Ca'feriye şehrinin/ medine kasırları, evleri/ menâzil, meskenleri/ mesâkin, çarşıları kısa sürede haraboldu. Bu mevki ıssız/ mühiş, içerisinde canlıların ve oturanın bulunmadığı, yaşamın ve iskanın olmadığı harap bir yer/ belâka' haline geldi. (Halife) Müntasır H. 248/ M. 862 senesinin Rebiülâhir ayında Sâmerrâ'da öldü.

Yerine (halife) Müstâin/ Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım geçti. H. 251/ M. 865 senesinin Muharrem ayında konumu bozulup Bağdat'a gidinceye kadar 2 sene 8 ay boyunca Sâmerrâ'da kaldı. (Halife) Mu'tez'in taraftarları ile savaşarak 1 tam seneyi orada geçirdi. (Halife) Mu'tez, Türkler ve diğer mevâlî ile birlikte Sâmerrâ'daydı. Daha sonra (halife) Müstâin hal' edildi; yerine (halife) Mu'tez geçti; (halife)

Müstâin'in hal edilmesinden sonra öldürülünceye kadar geçen 3 sene 7 aylık sürede orada kaldı.

Sonra (halife) Muhammed/ Mühtedî b. Vâsık'a H. 255/ M. 869 senesinin Receb ayında biat edildi. Cevsek bölgesine yerleşerek, öldürülmesine kadar geçen sürede burada ikâmet etti; Allah rahmet eylesin.

Yerine (halife) Ahmed/ Mu'temid b. Mütevekkil geçti. Sâmerâ'nın Cevsek bölgesinde hilâfet kasrında kaldı. Daha sonra Sâmerâ'nın doğu tarafına geçti. *Ma'sûk* olarak isimlendirilen ve güzelliği ile bilinen bir kasır inşa etti; oraya geçti. Konumu bozuluncaya kadar orada kaldı; oradan Bağdat'a, oradan da Medâin'e geçti. İşte bu anlattıklarımız, kurulduğu zamandan itibaren bu kitabı yazdığımız zamana kadar olan süre içerisinde Sâmerâ'da meydana gelen şeylerdir. Bu süre içerisinde 8 halife hükümdar oldu ve vefat etti. Bunlardan 5 tanesi öldürüldü. (Öldürülen bu halifeler:) Mu'tasım, Vâsık, Müntasır, Mu'tez, ve Mühtedî'dir. Sâmerâ'nın yakınlarında ve sınırları dahilinde/ harîm öldürülen ise 2 tanedir. (Öldürülen bu halifeler:) Mütevekkil ve Müstâin'dir. Buranın ismi eski kitaplarda *Benî Abbâs'ın Eğrisi/ Zevrâu Benî Abbâs* olarak geçer.

Mescitlerin kibleleri bunu doğrular; hepsi eğridir ve sapma vardır. Harap halde olmayan ve ismi unutulmayan biri dışında, kiblesi doğru olan yoktur.

Buraya kadar Bağdat ve Sâmerâ'yı anlattık. Bu ikisinden başladık, zira ikisi de hükümdarlar şehri/ medînetâ ve Hilâfet merkezidir/ Dârü'l-hilâfe. Her ikisinin kuruluş dönemlerini zikrettik. Şimdi ise diğer ülkeleri/ buldân, şehir şehir (yöre yöre)/ beled ve beled, şehir şehir/ medîne ve medîne uzaklıkları, yeryüzünün topraklarının/ aktârü'l-ard bölündüğü 4 bölgeyi (kesim); doğu ve batı ile Süheyl'in doğduğu yer olup, *Hüssâb-ü Teymen* denilen güney yani kible ile Benâtu Na's'ın kürsüsü olan ve *Hüssâb-ü Cedy* denilen kuzey yönündeki (şehir ve ülkeleri) ele alalım. Ülkeleri/ buldân, (bu 4) bölgedeki/ rub' yerine göre anlatalım. Tevfik Allah'tandır.²³

2. İbn Hurdazbih (ö: 300/912-913)

A. Hayatı ve Eserleri

Tam adı Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih el-Bağdadi el-Fârisi'dir. Aslen İrânlıdır. Erken dönem İslam coğrafyacılarından. Bu nedenle kimi kaynaklarda "İslam coğrafyacılarının babası" olarak nitelenmektedir. Ataları Zerdüş't olmasına rağmen ailesinden büyük babası Bermekiler döneminde İslam dinine girmiştir. Babası Me'mun döneminde Taberistan valisiydi. Onun döneminde Belazur, Şiraz ve Deylem fethedilmiştir. Horasan'da doğmasına rağmen yetişmesi Bağdat'ta olmuştur.

Seçkin bir aileye mensup olan İbn Hurdazbih, iyi bir eğitim görmüş, Abbâsî halifesi Mu'temid (H.256-272/869-885) zamanında Cibal yöresinde Berid sorumlusu olarak görev yapmıştır. Ancak bu göreve ne zaman tayin edildiği ve ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Berid Teşkilatına mensup olanlar halifeler adına istihbarat toplamakla görevli olduklarından dolayı halifelerin güvenini kazanmış olanların arasından seçilirdi. Halifeler Berid mensuplarının gönderdiği bilgiler ışığında yöre ile ilgili kararlarını verirlerdi. Berid mensupları Halifeye yönetim ile ilgili bilgilerin

²³ Ya'kubi, *Ülkeler Kitabı*, ss. 41-57

yanısına, yörenin iktisadî ve kültürel durumu ile ilgili geniş bilgiler de aktarırlardı. İbn Hurdazbih de yöre ile ilgili bilgi verirken zaman zaman yörenin kültür ve medeniyetine de yer vermektedir.

Berid sorumlusu iken merkeze gönderdiği raporlarla dikkat çeken İbn Hurdazbih, başarılı bir Berid görevinden sonra Bağdat'a çağrıldı. Bağdat'ta Halife'nin oluşturduğu alimler topluluğu arasında yer aldı. İbn Hurdazbih, edebiyat ve tarih alanında geniş kültüre sahipti. O bu geniş kültüründen dolayı Abbasî sarayında kendisine önemli bir yer edindi. Halife'ye edebiyat ve müzik tarihi ile ilgili bilgiler aktardığı gibi bu alanda birtakım kitaplar da yazdı. Eserini H. 232/M. 846-47 yıllarında kaleme almıştır. Bunun ikinci nüshası ise H. 272/M. 885/86 yıllarında yazılmıştır.

Orjinal tarzda coğrafya eseri telif eden ilk kişi olması hasebiyle daha sonraki coğrafyacılar Ceyhani, İbnu'l-Fakih ve Makdisi gibi müellifler kendisinden istifade etmişlerdir. İbn Hurdazbih, H.300/M.912/913 yılına doğru vefat ettiği kaynaklarda zikredilmektedir.

İbn Hurdazbih'in eserleri tarih, coğrafya, edebiyat ve eğlence tarihi ile ilgilidir. Bunlardan edebiyata dair olanlar fazla tanınmamalarına rağmen tarih ve coğrafyaya ait olan eserlerinin ünü günümüze kadar ulaşmıştır.

Çeşitli alanlarda eserler veren müellifin kaynaklarda zikri geçen eserleri şunlardır: *Kitabu Edebû's-Semâ'*, *Kitabu Cemheretü'l-Ensabu'l-Furs ve'n-Nevaî*, *Kitabu't-Tabîh*, *Kitabu'l-Lehv ve'l-Melâhi*, *Kitabu's-Şarab*, *Kitabu'n-Nudema ve'l-Culesa*, *Kitabu'l-Envac* ve meşhur eseri *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*.

İbn Hurdazbih'in coğrafyaya dair olan *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri muhtemelen Abbasî saray teşkilatına mensup birinin isteği üzerine yazılmıştır. Eserde yazarın gözlemlerine dayanan oldukça fazla bilgi bulunmaktadır.

Eserin değişik kütüphanelerde yazmaları bulunmaktadır. İbn Hurdazbih'in bu eseri önce Barbier de Meynard tarafından 1865 yılında yayınlandı. Daha sonra de Goeje bu değişik nüshaları göz önüne alıp, Arap Coğrafya Eserleri Serisi(ACES)'nin 6. cildi olarak 1889'da yayınlamıştır. Bu eser, Kudame b. Ca'fer'in *Kitabu'l-Haracı* ile beraber basılmıştır. Bu şekilde daha sonraki baskısı 1928 yılında Bağdat'ta gerçekleştirilmiştir. Bizim üzerinde çalışmış olduğumuz nüsha ise Muhammed Mahzum tarafından hazırlanan Beyrut baskısıdır. Bu baskıda Kudame b. Cafer'in *Kitabu'l-Haracı* bulunmamaktadır. İbn Hurdazbih, bu eserinde Müslüman dünyanın ana ticaret yollarının tam bir haritasını ve izahını çıkarmıştır. Ancak De Goeje tarafından yapılan baskıda harita bulunmamaktadır.²⁴

B. Irak/ Sevâd Bahsi

Şimdi Sevâd²⁵ bahsine başlayalım. Fars hükümdarları, Irak'ın kalbi anlamında *Dil-i İrânşehr* tabirini kullanmışlardır. Sevâd 12 idârî bölgeden/ kûra oluşur. Bu idârî bölgelerin/ kûra her birinin ili/ istân ve 60 kasabası/ tasâsîc vardır.

²⁴ İbn Hurdazbih'in hayatı ve eserleri için bkz: İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev: M. Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2019, ss: 5-7

²⁵ Sevâd, Irak'a verilen başka bir addir. Irak kelimesi Orta İran dillerinden geldiği halde, Sevâd/ siyah memleket Dicle ile Fırat arasındaki alüvyon bölgenin en eski adıdır; bu ad buranın Arap çölü ile tezat teşkil eden görünüşüne istinat etmektedir. Mana üç istikamette gelişmiştir. 1. Irak'ın aynı sayılmıştır. 2. Bu isim bir ülkenin iç kısımlarında ziraat yapılan bölge manasına da gelir. 3. Şehir adlarının önünde, bunu çevreleyen, muntazam bir şekilde sulanan ve ziraat yapılan ova demektir. Bkz: H. H. Schaefer, "Sevâd", *MEBİA*, C: 10, s. 522

Journal of Social Sciences and Humanities:

İstân'ın tercümesi ihâze/ il, tassûc'un tercümesi ise nâhiye/ kasaba demektir.

Şâz Feyrûz il/ istân idârî bölgesi/ kûra bu şekildedir. Burası Hulvân'dır ve 6 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Feyrûz Kubâz kasabası/ tassûc, Cebel kasabası/ tassûc, Tâmarrâ kasabası/ tassûc, İrbil kasabası/ tassûc ve Hâfeteyn kasabasıdır/ tassûc.

B.1. Dicle ve Tamarrâ'nın Suladığı Doğu Tarafı

Şâz Hürmüz il/ istân idârî bölgesinin/ kûra 7 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Buzurcasâbûr kasabası/ tassûc, Nehr-i Bûk kasabası/ tassûc, Kalvâzey kasabası/ tassûc, Nehr-i Bîn kasabası/ tassûc, Câzira kasabası/ tassûc, Medînetü'l-Atika kasabası/ tassûc, Râzân el-A'lâ kasabası/ tassûc ve Râzân el-Esfel kasabasıdır/ tassûc.

Şâz Kubâz il/ istân idârî bölgesinin/ kûra 8 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Rûstukbâz kasabası/ tassûc, Mehrûz kasabası/ tassûc, Silsîl kasabası/ tassûc, Celûlâ kasabası/ tassûc, Celulta kasabası/ tassûc, Zîbîn kasabası/ tassûc, Bendenîcîn kasabası/ tassûc, Barâze'r-Rûz kasabası/ tassûc, Deskere kasabası/ tassûc ve Rastâkayn kasabasıdır/ tassûc.

Bâzîcân Hüsrev il/ istân idârî bölgesinin/ kûra 5 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Nehrevân el-A'lâ kasabası/ tassûc, Nehrevân el-Evsat kasabası/ tassûc,

Benî Cüneyd'in ve Cercerâyâ havalisinin kundura/ iskâf (imalatçısı) olan Nehrevân el-Esfel kasabası/ tassûc, Bâderâyâ kasabası/ tassûc ve Bâkusâyâ kasabasıdır/ tassûc.

B.2. Dicle ve Fırat'ın Suladığı (Yerler)

Şâz Sâbûr il/ istân idârî bölgesi/ kûra Kesker'dir ve 4 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Zendeverd kasabası/ tassûc, Sersûr kasabası/ tassûc, İstân kasabası/ tassûc ve Cevâzir kasabasıdır/ tassûc.

Şâz Behmen il/ istân idârî bölgesi/ kûra Dicle idârî bölgesidir/ kûra ve 4 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Behmen Erdeşîr kasabası/ tassûc, Meysân kasabası/ tassûc; burası Milvâ'dır, Dest-i Meysân kasabası/ tassûc; burası Übülle'dir, ve Eber Kubâz kasabasıdır/ tassûc.

Geylân b. Seleme es-Sekafî şöyle dedi:

“Tavuk sesleri ile birleşir ve gölgelenir,

Übülle'de kapanan kapının gıcırtiları...”

Dicle'nin haracı 8 milyon 500.000 dirhemdir.

B.3. Dicle'nin Batısında Fırat ve Düceyl'in Suladığı (Yerler)

Âlî il/ istân idârî bölgesinin/ kûra 4 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Feyrûz Sâbûr kasabası/ tassûc; burası Enbâr'dır, Meskin kasabası/ tassûc, Katrabbul kasabası/ tassûc ve Bâdüreyâ kasabasıdır/ tassûc.

İbn Rukkiyyat şöyle dedi:

“Meskin günündeki felaket,

Bir musibet ve faciadır...”

Journal of Social Sciences and Humanities:

Erdeşir Bâbekân il/ istân idâri bölgesinin/ kûra 5 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Behürasîr kasabası/ tassûc, Rûmekân kasabası/ tassûc, Kûsâ kasabası/ tassûc, Nehr-i Durkît kasabası/ tassûc ve Nehr-i Cevber kasabasıdır/ tassûc.

Bihziyevmâ Süfân il/ istân idâri bölgesi/ kûra, aynı zamanda Zevâbî'dir. 3 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Zâb el-A'lâ kasabası/ tassûc, Zâb el-Evsat kasabası/ tassûc ve Zâb el-Esfel kasabasıdır/ tassûc.

Bihkubâz el-A'lâ il/ istân idâri bölgesinin/ kûra 6 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Bâbil kasabası/ tassûc, Hutarniye kasabası/ tassûc, Fellûce el-Ulyâ kasabası/ tassûc, Fellûce es-Süflâ kasabası/ tassûc, Nehreyn kasabası/ tassûc ve Aynü't-Temr kasabasıdır/ tassûc.

Bihkubâz el-Evsat il/ istân idâri bölgesinin/ kûra 4 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Cübbetü ve'l-Budât kasabası/ tassûc, Sûrâ ve Berbîsemâ kasabası/ tassûc, Bârûsemâ kasabası/ tassûc ve Nehrü'l-Melik kasabasıdır/ tassûc. Söylenildiğine göre (bu son ikisi/ Bârûsemâ ve Nehrü'l-Melik) birdir. (Böylelikle) 4. kasaba/ tassûc es-Sîbeyn ve'l-Vukûftur; arazileri/ dıyâ' buraya nakledilmiştir.

Bihkubâz el-Esfel il/ istân idâri bölgesinin 5 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Furât Bâdeklâ kasabası/ tassûc, Seylehîn kasabası/ tassûc, Nister kasabası/ tassûc, Rûzimestân kasabası/ tassûc ve Hürmüzcerd kasabasıdır/ tassûc. Söylenildiğine göre, çok sayıdaki kasaba/ tasâsîc içerisinde Rûzimestân ve Hürmüzcerd'in arazileri/ dıyâ' ayrılmıştır.

C. Sevâd'ın Değerlendirmesi/ Takdîr

C.1. Fırat ve Düceyl'in Suladığı Batı Tarafı

Enbâr kasabasının/ tassûc 5 kazası/ resâtîk, 250 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.300 arpa, 1.400 kurdur.²⁶ Parası/ varak 150.000 dirhemdir.

Katrabbul kasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtîk, 200 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.000, arpa 1.000 kurdur. Parası/ varak 300.000 dirhemdir.

Meskin kasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtîk, 150 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 3.000, arpa 2.000 kurdur. Parası/ varak 150.000 dirhemdir.

Bâdüreyâ kasabasının/ tassûc 14 kazası/ resâtîk, 420 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 3.500, arpa, 2.000 kurdur. Parası/ varak 1.000.000 dirhemdir.

Behürasîr kasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtîk, 240 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.900, arpa 1.700 kurdur. Parası/ varak 150.000 dirhemdir.

Rûmekân kasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtîk, 240 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 3.300, arpa, 3.050 kurdur. Parası/ varak 250.000 dirhemdir.

Kûsâ kasabasının/ tassûc 9 kazası/ resâtîk, 210 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 3.000, arpa 2.000 kurdur. Parası/ varak 150.000 dirhemdir.

Nehr-i Durkît kasabasının/ tassûc 8 kazası/ resâtîk, 125 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.000, arpa 2.000 kurdur. Parası/ varak 200.000 dirhemdir.

²⁶ Kurr, eski bir ölçü birimidir. Buğday ticaretinde 1.250, arpa ticaretinde 1.000 menn üzerinde işlem gören br ölçektir. Yukarıdaki rakamlar ise buğdayda 1015.6 kg, arpada ise 812.5 kg'a karşılık gelmektedir. Bkz: Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev: A. Sevim, İstanbul, 1990, s. 53

Journal of Social Sciences and Humanities:

Nehr-i Cevber kasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtik, 227 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.700, arpa 6.000 kurdur. Parası/ varak 150.000 dirhemdir.

Zevâbî kasabasının/ tassûc 12 kazası/ resâtik, 244 harman yeri/ beyâdir vardır.

Buğday 1.400, arpa 7.200 kurdur. Parası/ varak 250.000 dirhemdir.

Bâbil ve Hutarniye kasabalarının/ tâssûcey 16 kazası/ resâtik, 378 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 3.000, arpa 5.000 kurdur. Parası/ varak 350.000 dirhemdir.

Fellûce el-Ulyâ kasabasının/ tassûc 15 kazası/ resâtik, 240 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 500, arpa 500 kurdur. Parası/ varak 70.000 dirhemdir.

Fellûce es-Süflâ kasabasının/ tassûc 6 kazası/ resâtik, 72 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.000, arpa 3.000 kurdur. Parası/ varak 280.000 dirhemdir.

Nehreyn kasabasının/ tassûc 3 kazası/ resâtik, 181 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 300, arpa 400 kurdur. Parası/ varak 1.045 dirhemdir.

Aynü't-Temr kasabasının/ tassûc 3 kazası/ resâtik, 14 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 300, arpa 400 kurdur. Parası/ varak 1.045 dirhemdir.

Cübbetü ve'l-Budât kasabasının/ tassûc 8 kazası/ resâtik, 71 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.200, arpa 1.600 kurdur. Parası/ varak 150.000 dirhemdir.

Sûrâ ve Berbisemâ kasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtik, 265 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 700, arpa ve pirinç 400 kurdur. Parası/ varak 100.000 dirhemdir.

Bârüse mâ ve Nehrü'l-Melik kasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtik, 664 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.500, arpa 4.500 kurdur. Parası/ varak 250.000 dirhemdir.

es-Sîbeyn ve'l-Vukûf çok sayıda kasabanın/ tasâsîc arazisinin bir araya getirilmesiyle oluşmuş ve tek bir arazi/ dî'a kabul edilmiştir. İki kasabanın/ tassûceyn (büyüklüğünden) daha büyüktür. Öşürü/ $1/10^{27}$ buğdaydan 500, arpadan 5.500 kurdur. Parası/ varak 150.000 birimdir.

Furât Bâdeklâ kasabasının/ tassûc 16 kazası/ resâtik, 271 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.000, arpa ve pirinç 2.500 kurdur. Parası/ varak 900.000 dirhemdir.

Seylehîn kasabasının/ tassûc ve içerisindeki Havernak ve Tayzenâbâz'ın 34 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.000, arpa 1.700 kurdur. Parası/ varak 140.000 dirhemdir.

Rüzimestân ve Hürmüzcerd kasabalarının/ tassûcey buğday 500, arpa 500 kurdur. Paraları/ varak 10.000 dirhemdir.

Nister kasabasının/ tassûc 7 kazası/ resâtik, 173 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.250, arpa ve pirinç 2.000 kurdur. Parası/ varak 300.000 dirhemdir.

İğâru Yaktîn birkaç kasabadan/ tasâsîc oluşur. Değeri para/ varak olarak 204.000 dirhemdir. 840 dirhem ise Beytülmâl'in/ Hazine hakkıdır.

²⁷ Öşür, toprak ürünlerinden alınan zekâttır. Sözlükte "onda bir" anlamına gelen uşr (çoğulu uşûr, a'şâr) kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olan öşür fıkıhta toprak ürünlerinden tahsil edilen zekâtı ifade eder. Bkz: Mehmet Erkal, "Öşür", *DİA*, C: 34, s. 97

C.2. Dicle ve Fırat'ın Suladığı (Yerler)

Kesker idâri bölgesinin/ kûra ve içerisindeki Nehrü's-Sille, Berka ve Reyyân'ın haracı giderek artar. Diğer mal kalemleri/ ebvâb 70 milyon dirhemdir. Değeri/ takdîr buğdaydan 3.000, arpa ve pirinçten 20.000 kurdur. Parası/ varak 200.000 dirhemdir.

C.3. Doğu Tarafı

Buzurcasâbûr kasabasının/ tassûc 16 kazası/ resâtik, 271 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.000, arpa ve pirinç 2.500 kurdur. Parası/ varak 300.000 dirhemdir.

Râzânayn kasabasının/ tassûc 16 kazası/ resâtik, 362 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 4.800 kur, arpa 4.800 kurdur. Parası/ varak 120.000 dirhemdir.

Nehr-i Bûk kasabasının/ tassûc buğday 200, arpa 1.000 kurdur. Parası/ varak 100.000 dirhemdir.

Kalvâzey ve Nehr-i Bîn kasabasının/ tassûc 3 kazası/ resâtik, 34 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.600, arpa 1.500 kurdur. Parası/ varak 330.000 dirhemdir.

Câzira ve Medînetü'l-Atika kasabalarının/ tassûcey 7 kazası/ resâtik, 116 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.000, arpa 1.500 kurdur. Parası/ varak 1 milyon 140.000 (dirhemdir.)

Rûstukbâz kasabasının/ tassûc buğday 1.000, arpa ve tütün 400 kurdur. Parası/ varak 170.000 (dirhemdir.)

Mehrûz ve Silsil kasabalarının/ tassûcey buğday 2.000, arpa 2.500 kurdur. Parası/ varak 250.000 (dirhemdir.)

Celûlâ ve Celûltâ kasabalarının/ tassûcey 5 kazası/ resâtik, 76 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.000, arpa 1.000 kurdur. Parası/ varak 100.000 dirhemdir.

Zeybeyn kasabasının/ tassûc 4 kazası/ resâtik, 230 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 700, arpa 1.300 kurdur. Parası/ varak 40.000 (dirhemdir.)

Deskere ve Rustâkayn kasabasının/ tassûc 7 kazası/ resâtik, 44 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.000, arpa 2.000 kurdur. Parası/ varak 70.000 (dirhemdir.)

Barâzü'r-Rûz kasabasının/ tassûc 7 kazası/ resâtik, 86 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 3.000, arpa 5.500 kurdur. Parası/ varak 120.000 (dirhemdir.)

Bendenîcîn kasabasının/ tassûc 5 kazası/ resâtik, 54 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 600, arpa 500 kurdur. Parası/ varak 100.000 dirhemdir.

Nehrevân kasabalarının/ tasâsîc 11 kazası/ resâtik, 380 harman yeri/ beyâdir vardır. Nehrevân el-A'lâ kasabasının/ tassûc buğday 2.700, arpa 1.800 kurdur. Parası / varak 350.000 (dirhemdir.)

Nehrevân el-Evsat kasabasının/ tassûc buğday 1.000, arpa 500 kurdur. Parası/ varak 100.000 dirhemdir.

Nehrevân el-Esfel kasabasının/ tassûc buğday 1.000, arpa 1.200 kurdur. Parası/ varak 150.000 (dirhemdir.)

Bâderâyâ ve Bâkusâyâ kasabasının/ tassûc 7 kazası/ resâtik, 207 harman yeri vardır. Buğday 4.700, arpa 5.000 kurdur. Parası/ varak 330.000 (dirhemdir.)

Şâz Feyruz il/ istân idârî bölgesi Hulvân'dır. Hulvân'ın (vergi) tutarı/ vazife Câbârîka²⁸ ve Kürtlerle birliktedir. Parası/ varak 1 milyon 800.000 (dirhemdir.)

C.4. Sevâd'ın Vergisinin/ Cibâyeye Miktarı

Sevâd'ın vergisinin/ cibâyeye eski dönemlerdeki miktarına gelince: Hükümdar Kubâz İbn Feyrûz 150 milyon dirhem-miskâl vergi topladı. Hz. Ömer b. el-Hattâb/ ra, Sevâd (arazisinin) ölçülmesini istemiştir. Bu arazi boyu/ tûl 'Als ve Harbâ'dan Abbâdân'a doğru 125 fersah; eni/ ard ise Akabetü Hulvân'dan Uzeyb'e doğru 80 fersaktır. (Parsellerin) toplamı/ cerbân 36 milyon parseldir/ cerib.²⁹ (Hz. Ömer/ ra), her bir parsel/ cerib için buğday 4, arpa 2, hurma 8 üzüm 6 ve yeşil hurma için 6 dirhem (ölçü koydu.) 500.000 insan ile sınıflarına göre cizye ödemek üzere anlaşma yapıldı. Hz. Ömer b. el-Hattâb/ ra, Sevâd'dan 128 milyon dirhem vergi topladı. (Halife) Ömer b. Abdülaziz 124 milyon (dirhem) vergi topladı.

Haccâc b. Yûsuf bu rakamı 100 milyon değil, 18 milyon dirhem vergi toplamıştır. Bu durum onun zulmü, adaletsizliği ve beceriksizliği (sonucudur.) Ondan öncekiler milyonlarca dirhem (vergi) toplarken, (kendisi) 16 milyon dirhem (vergi geliri) elde etmiştir. Sevâd halkı/ ehl ekim-dikim ve ziraatın artması için sığır boğazlamaktan menedilmiştir.

Bu konuda şâir şöyle dedi:

“Kendisine *Sevâd*'ın harab durumunu şikayet ettik,

Cahilâne bir şekilde bize sığır etini yasakladı...”

H. 18/ M. 640 senesinde Kistrâ Ebreviz'in iktidarı döneminde ülkesinin/ memleke haracı olarak 420 milyon miskal³⁰ vergi toplandı. Bunun yedide biri/ 1/7, 60 milyon (miskaldır.) Sonraki dönemlerde ülkesinin/ memleke vergisi 600 milyon 600.000 miskale ulaştı.³¹

3. İstahrî (ö: 340/951-952)

A. Hayatı ve Eserleri

Tam adı Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî'dir. Kerhî olarak da bilinir. Kaynaklarda hayatı hakkında detaylı yoktur. Coğrafya kitabında da hal

²⁸ Câbârîka, Cibâl yöresinde yaşayan bir aşiret ismidir.

²⁹ Cerib, 1592 metrekareye karşılık gelmektedir. Bugün ise 1 cerib 1 hektar karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bkz: W. Hinz, *Ölçü*, s. 81. Hz. Ömer zamanından itibaren İslâm dünyasında kullanılan alan ve hacim ölçüsüdür. Cerib kelimesi “vadi” anlamında olup belirli büyüklükte bir arazi parçası için kullanılmıştır; çoğulu ecribe ve cürbândır. İslâmiyet'in ilk dönemlerinde ziraî toprakların ve emlâkin ölçülmesinde, bilhassa haraç vergisinin tayininde resmî alan ölçü birimi olarak ceribin büyük önemi vardı. Hz. Ömer'in Sevâd (Irak) bölgesindeki âmilleri haraç vergisi için toprakların ölçülmesinde ceribi esas almışlar ve Sevâd'ın 36 milyon cerib yüzölçümünde olduğunu tesbit etmişlerdir. Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler'in ilk dönemlerinde de haraç vergisi yanında özellikle halife ve emirlerin iktâlarının miktarı da yine alan ölçüsü olarak cerib kullanılmak suretiyle belirtilmiştir. Bkz: Mustafa Fayda, “Cerib”, *DİA*, C: 7, s. 402

³⁰ Miskal, eski bir ağırlık ölçüsü ve para birimidir. Sözlükte “ağır olmak” mânasındaki sikal kökünden türeyen miskâl kelimesi “ağırlık” demektir. Terim olarak altın, gümüş, ilaç ve gülyağı gibi değerli şeylerin tartılmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimini ifade eder. Ayrıca örfte 1 miskal ağırlığındaki dinarlara da (altın sikke) bu isim verilmiştir. Bkz: Cengiz Kallek, “Miskal”, *DİA*, C: 30, s. 182

³¹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, ss: 14-23

tercümesine rastlanmaz. İnan'ın İstahr şehridir. Asya'nın çoğu bölgelerini Hint sınırına kadar İslâm ülkelerini, tanımak amacıyla ziyaret etmiştir. İbn Havkal'in eserinden 340/ 952 yılı civarında İstahr'nin İbn Havkal ile görüşmüş olduğunu anlıyoruz. Bu bilgilerle İbn Havkal'in çağdaşı olduğunu öğreniyoruz. Eseri hakkında daha önce Belhi'nin yazdığı eserin yeniden işlenerek meydana getirildiği şeklinde bir iddia bulunmaktadır. İbn Havkal ise kendisiyle görüştüğünde ona eserini teslim ederek, kendi kitabı üzerinde birtakım değişikliklerde bulunmasını istemiştir. Bu durumda onun X. asrın ilk yarısında hayatta olduğu ve muhtemelen de 340/ 952'den sonra vefat ettiğini söyleyebiliriz.

Mesâlikü'l-Memâlik, İstahr'nin bilinen ve günümüze ulaşan tek eseridir. Eser ilk olarak J. H. Moeller tarafından 1839'da özet şeklinde yayınlanmış, daha sonra İngilizce tercümesiyle beraber 1849'da fasiküller halinde Hamburg'da tekrar basılmıştır. F. Meyer tarafından 1856'da bir baskısı daha yapılmıştır. M. J. de Goeje tarafından yapılan incelemesi ACES'nin içinde 1870'te yayınlandı. Eserde renkli haritalar mevcuttur. İkinci bir tercümesi R. B. Burke tarafından yapılarak Philadelphia'da 1928'de yayınlandı. Daha sonra Muhammed Cabir Abdulâl Hîni tarafından gözden geçirilen bir baskısı 1961 yılında Kahire'de yayınlandı. Bir başka baskısı da Bağda'ta 1966'da gerçekleştirildi. Atlas şeklinde düzenlenen bu eserde bilginin yanında bolca harita da bulunmaktadır.³²

B. Irak Bahsi

Irak'ın sınırları şu şekildedir: Uzunluğu, Tikrit sınırından, Fars denizi kıyılarında Abbâdân'a, Bağdâd yakınlarındaki topraklarda Kâdisiyetü'l-Kûfe'den Hulvân'a kadardır. Genişliği, Vâsıt'ta, Vâsıt'tan et-Tîb yakınlarına, Basra'da, Basra'dan Cübbâ sınırlarına kadardır. Burası Tikrit'ten itibaren doğu yönünde Şhrezûr sınırını geçer, Hulvân sınırını, Seyrevân sınırını, Saymera'yı, et-Tîb sınırını, Sûs sınırını geçer ve Cubbâ sınırına varır. Buradan denize ulaşır. Tikrit'ten denize kadar olan bu sınır, yay gibi kıvrılarak batıya doğru döner. Basra'nın arka taraflarından Sevâdü'l-Basra kırsalına/ bâdiye ve bataklıklarına, Vâsıt'a, Sevâdü'l-Kûfe kırsalına/ bâdiye ve bataklıklarına, Fırat'ın arka taraflarından Enbâr'a, Enbâr'dan Dicle ve Fırat arasındaki Tikrit'e varır. Bu şekilde denizden Tikrit'e doğru yine bir yay gibi kıvrılır. İşte bu geniş alan Irak'tır.

Bu bölgedeki mesâfelere şunlarıdır: Tikrit'ten denize kadar, batı yönünde yay gibi kıvrılarak 1 aylık mesâfedir. Denizden batı sınırında dönerek ve yay gibi kıvrılarak Tikrit'e kadar yine 1 aylık mesâfedir. Bağdâd'dan Sâmerâ'ya 3, Sâmerâ'dan Tikrit'e 1, Bağdâd'dan Kûfe'ye 4, Kûfe'den Kâdisiye'ye 1, Bağdâd'dan Vâsıt'a 8, Bağdâd'dan Hulvân'a 6, Bağdâd'dan Saymera sınırına ve Sayrevân'a aynı şekilde 6, Vâsıt'tan Basra'ya 8, Kûfe'den Vâsıt'a bataklık yoluyla 6, Basra'dan deniz kıyısına 2 merhaledir.

Irak'ın Bağdâd'da genişliği Hulvân'dan Kâdisiye'ye 11 merhaledir. Sâmerâ yakınlarında genişliği, Azerbaycân yönünden Şhrezûr'a doğru yaklaşık 5 merhaledir. Bu mesâfe hem daha bayındır/ mamur ve hem de mesâfe olarak daha azdır. Vâsıt'ta genişliği yaklaşık 4 mildir. Basra'da genişliği, Basra'dan Cubbâ sınırına yaklaşık 2 merhale/ merhale hafifedir.

Şehirlerden Basra, büyük bir şehirdir. Acemler döneminde³³ bu şehir yoktu. Burayı Ömer b. el-Hattâb zamanında Müslümanlar kurdu. Şehri kuran, kabileleri yerleştiren ve sokaklarını oluşturan kişi Utbe b. Gazvân'dır. Batısında, yay şeklinde

³² İstahr'nin hayatı ve eserleri için bkz: İstahrî, *Ülkelerin Yolları-Değerlendirme-Metin-*, çev: M. Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2020, ss: XI-XII

³³ Acemler dönemi ile İslâm öncesi dönemi kastetmektedir.

Journal of Social Sciences and Humanities:

kuşatan kırsal/ bâdiye bulunur. Nehirler³⁴ dışında akarsuyu yoktur. Tarihçilerin anlattığına göre, bu nehirler Bilal b. Ebî Burde zamanında sayılmış ve 120.000'den³⁵ fazla olduğu hesaplanmıştır. Bilâl b. Ebî Bürde döneminde bu nehirlerin sayıları ile ilgileri bilgileri kabul etmiyorum. Zira, ben bu toprakların çoğunu gördüm. Hatta, bu nehirlerde yüzen küçük kayıkları/ av tekneleri ve keşif kayıkları gördüm. Bu nehirler, ya kendilerini kazdıran kişilere veya bulunduğu bölgeye atfen isimlendirilir. Bunlara benzer isimleri vardır. Bu mesâfelerin enlem ve boylamının bu şekilde olduğunu ben de görüp onayladım. Yapılarının/ imâret çoğunluğu tuğladandır. Burası diğer Irak şehirleri arasında öşürlük bir şehirdir. Abdesî'den Abbâdân'a kadar 50 fersahlık bir mesâfede hurmalık vardır. Buralarda nehir veya hurma bulunan yerler ile her ikisinin birden bulunduğu yerler dışından insan görünmez. Düz bir alandır ve üzerinde Basra taraflarındakinin dışında dağ yoktur. Şehir merkezinde Ashâb-ı Kirâm'dan Talhâ b. Ubeydullah'ın kabri vardır. Hayvan ahırlarının/ Mirbed dışında, kırsalda/ bâdiye Enes b. Mâlik, Hasan el-Basrî, İbn Sîrîn ve diğer Basra'nın meşhur âlim ve zahidlerinin kabirleri bulunur. Burada Übülle nehri denilen bir nehir vardır. Basra ve Übülle arasındaki bu nehrin uzunluğu 4 fersaktır. Bu nehrin her iki yakasında birbirine bitişik bağlar, bahçeler, bostanlar ve saraylar mevcuttur. Tek bir duvar boyunca devam eden yekpâre bir bağ-bahçe gibidir. Bu nehir çok sayıda kollara ayrılır ve bu kolların bazıları büyüklükte kendisine yaklaşır. Hurmaları tek bir duvar/ hâit üzerine dikilmiş gibidir. Nehir kollarının bazıları diğer bazılarını delerek geçer. Genellikle Basra'nın bütün nehirleri bu şekildedir. Denizde med meydana geldiğinde, bu nehirler, duvarlar/ havâit ve hurmalıklar su ile dolar. Bölgedeki bütün nehirler bu şekildedir. Cezir olup sular çekilip azaldığında, hurmalıklar ve bağ-bahçeler boşalır. Nehirlerde sadece tuzlu sular kalır. Sular Ma'kıl nehrinin sınırına kadar çekilince sulama yapılır. Sonra su tatlanır ve deniz suyu onun tadını bozamaz.

Übülle, deniz kenarındadır. Bir köşesinde, çok tehlikeli bir körfez/ halic vardır. Muhtemeldir ki, gemiler diğer yerlerde rahatlıkla hareket ederken, bu körfezde/ halic batırlar. Burası Übülle körfezi/ halic olarak bilinir. Übülle, küçük, toprağı bereketli ve bayındır/ mamur bir şehirdir. Bir taraftan Basra'ya doğru Übülle nehri, diğer taraftan Dicle'den kıvrılarak ayrılan bu nehir sınırdır. Dicle'den ayrıldıktan sonra düz bir istikâmette ilerleyerek Abbâdân'da denize dökülür. Basra'nın şehir yerleşimleri şunlardır: Abbâdân, Übülle, Meftah ve Mezâr. Bütün bunlar Dicle kenarındadır. Bunlar Übülle dışında büyüklükleri birbirine yakın küçük şehirler vardır. İçlerinde en büyüğü Übülle'dir. Basra sınırlarında köylerin arazileri arasında sık ağaçlık alanlar çoktur. Bataklıkların çoğu sağ tarafa düşer ve buralar derindir. Burası Basra kurulmadan önce, bir zamanlar açık bir araziye benziyordu. Nehirler kollara ayrıldı ve bunlardan bazıları diğer bazıları ile köylerde ve kanallarda birleşti. Sular birbirine karıştı ve aşağısındaki araziye kapladı. Böylelikle denizler ve bataklıklar oluştu.

Vâsıt, Dicle'nin iki yakasında, doğusunda ve batısında olmak üzere iki kısımdır. İki yaka arasında kesme taştan/ sefen bir köprü vardır. Her iki yakasında da birer Cuma Mescidi/ Mescidü'l-Câmi' mevcuttur. İslâm döneminde kurulmuştur. Burayı kuran kişi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'dir. Çevresi şu şekildedir: Batı yönünde sınırı sağ yönde ekilebilir arazilerden sonrası kırsaldır/ bâdiye. Ekilebilir arazisi bereketli topraklardır. Ağaçları, hurmalıkları ve tarımı boldur. Basra'dan daha sıhhatli bir havaya sahiptir. Bataklık yoktur ve yerleşim yerleri hem bayındır/ mamur bir haldedir ve hem de birbirine bitişik olarak yer alır.

Kûfe büyüklük olarak Basra'ya yakın bir şehirdir. Suları Basra sularından daha tatlı, havası da Basra'nın havasından daha sıhhatlidir. Fırat kenarındadır.

³⁴ Enhâr/ nehirler kelimesi burada dere cinsinden küçük akarsular anlamında kullanılmıştır.

³⁵ İfade şu şekildedir: Miete elf nehrun ve 'işrine elf nehrun.

Journal of Social Sciences and Humanities:

Kuruluşu tıpkı Basra'nın kuruluşu gibidir. Şehri kuran kabileleri yerleştiren ve sokaklarını oluşturan kişi Sa'ad b. Ebî Vakkâs'tır. Fakat Basra'nın aksine burası haracîdir. Zira, Kûfe'nin toprakları Câhilîdir; halbuki Basra'nın toprakları ölüden diriltirmiştir.³⁶

Kâdisiye, Hîre ve Havernak, batı kırsalı/ bâdiye tarafındadır. Doğu tarafında hurmalıklar, nehirler ve ekilebilir araziler vardır. Kûfe buralara 1 merhaleden az bir mesâfedir. Hîre, Câhiliye döneminden kalma bir şehirdir. Toprağı verimlidir. Büyük binâların yayılmış olduğu bir şehirdir. Fakat Kûfe kurulduktan sonra halkı burayı boşaltmıştır. Havası ve toprağı Kûfe'den daha sağlıklıdır. Kûfe ile arası yaklaşık 1 fersaktır. Kûfe yakınlarında Hz. Ali'nin (as) kabri vardır. Fakat kabrinin yeri ihtilâflıdır. Kûfe camisinin kapısının yanındaki köşede olduğunu, Ümeyyeoğullarından gizlendiğini söyleyenler vardır.

Bu mevkide yem dükkânları gördüm. Yaklaşık olarak Kûfe'ye 2 fersah uzaklıktadır. Üzerinde bir köprü ve eski zamanlardan kalma mezarlar mevcuttur. Kâdisiye, kırsalın/ bâdiye bir ucundadır. Hurmalıkları, suları ve ekilebilir arazileri bol, küçük bir şehirdir. Irak'ta buradan sonra akarsu ve ağaç yoktur.

Bağdâd, İslâm döneminde sonradan kurulmuş bir şehirdir. Daha önceleri buralada bir yapılaşma/ imâret yoktu. Mansur batı yönünde bir şehir kurdu. Şehri mevâlisi ve kendisine tâbi olanları için iktâlâra böldü. Rebî' iktâ'sı, Harbiye iktâ'sı ve diğerleri gibi. Daha sonra da burayı bayındır/ mamur hale getirdi. Mehdî döneminde şehrin batı tarafı, Mu'askerü'l-Mehdî adıyla bir garnizon/ muasker haline getirildi. Daha sonra binâlarla ve insanlarla bayındır/ mamur bir hale geldi. Şehrin doğu tarafı Hilâfet Merkezi/ Dâru'l-Hilâfe oldu. Şu anda bu yönde, biraz daha alt tarafta devâsâ bir şekildedir. Şehrin arka tarafına bitişik ya da yayılmış halde imâret/ yapılaşma/ imâret yoktur. Hilâfet kasırları, bağlar ve bahçeler, ilk duvardan nehre doğru 2 fersahlık bir mesâfede, Dicle kıyısına bitişik bir haldedir. Hilâfet merkezindeki binâlar yukarıya, Dicle kıyısındaki Şemmâsiye'ye doğru, giderek yükselerek 5 millik bir mesâfedir. Şemmâsiye'nin hizâsında, batı yönünde Harbiye vardır. Dicle'ye doğru alçalarak Kerh'e doğru gider. Bu doğu yönü Tâk ve Rusâfe yönüdür. Askerü'l-Mehdî'den sonra Tâk gelir. Tâk yönü denilmesinin sebebi şudur: Buranın girişinde tâk³⁷ vardır. Büyük çarşının bulunduğu yerdir. Tâk'tan sonra Rusâfe, Rusâfe'den sonra Cuma Mescidinin/ Mescidü'l-Câmi' yanında Reşîd'in inşâ ettiği kasır vardır. Ondan sonra da Askerü'l-Mehdî gelir. Mehdî askerlerini Medîneti Ebî Ca'fer'in hizâsında bulunan bu yere yerleştirmişti.

Batı yönü Kerh olarak anılır. Bağdâd'da Cuma Mescidleri/Mescidü'l-Câmi' 3 tanedir. Bunlar, Medînetü'l-Mansûr, Rusâfe ve Hilâfet Merkezindedir/ Dâru'l-Hilâfe. Yapılaşma/ imâret Kêlvâzê'ye kadar ulaşır. Burada da bir Cuma Mescidi/Mescidü'l-Câmi' vardır. Bağdâd'da bu 4 Cuma Mescidine/ Mescidü'l-Câmi' izin verildi. İki taraf arasına, Dicle üzerinde kesme taşlardan/ sefen 2 köprü kuruldu. Bâbu Horasân'dan Bâbu Yâsiriye'ye iki yönün genişliği/ enlemi yaklaşık 5 mildir. Şehrin en bayındır/ mamur arazileri buradadır. Kerh, çoğu tüccarın evinin bulunduğu bolluk/ el-yesâr bir bölgedir. Ağaçlar ve nehirler ile Hilâfet Merkezi/ Dâru'l-Hilâfe, şehrin doğu tarafına düşer. Burası Nehrevân ve Tâmerrâ nehirlerinin bulunduğu yerdir. Dicle'nin suları buraya kadar ulaşmaz; zira Dicle'nin suları mamur alanlara gelinceye kadar azalır ve sulama dolablar yardımıyla yapılır. Batı yönünde, buraya doğru Dimimmâ köprüsü yakınlarında, Fırat'ın kollarından İsâ nehri akar. Bu nehirden ayrılan kollar toplanır ve Sarât nehrini oluşturur. Bu nehirden de çok

³⁶ İfade şu şekildedir: *Diyâ'u'l-Kûfe câhiliyyeten ve diyâ'u'l-Basra ehyâen mevâtin*. Bu ifade ile Kûfe topraklarının Câhiliye döneminde de kullanılan toprakları olduğu, Basra topraklarının ise bataklıkların kurutulması ile elde edilen topraklar olduğu kastedilmektedir.

³⁷ *Tâk*, özel günlerde, bayramlarda ve festivallerde, geçit yapılacak caddelere geçici veya sürekli olarak kurulan, günün anlam ve önemine göre yazı, çiçek vb. ile süslenen kemere verilen addır.

Journal of Social Sciences and Humanities:

sayıda kol ayrılır. Batı yönünde imâret/ yapılaşma vardır. Sarât nehrinin suları irili ufaklı Dicle'ye dökülür. En sonunda Bağdâd şehrinin koyunda İsâ nehri Dicle'yle birleşir. İsâ nehri, Fırat'tan gelen gemilerin Dicle'ye döküldüğü yere kadar ilerleyebildikleri bir nehirdir.

Sarât nehri, içerisinde gemilerin geçişine engellerin bulunduğu bir nehirdir. Gemiler bu nehirde Sarât köprüsüne kadar gelir. Burada geminin içinde bulunan şeyler boşaltılır, geçişe engel olan yer geçilir ve bir başka gemiyle yola devam edilir.

Bağdâd ile Kûfe arasında Sevâd bölgesi vardır. Burası yekpâre bir alandır. Fırat'ın kolları bu alanın içerisinden akarak ilerler. Bunların ilki Bağdâd yönünden gelen Sarsar nehridir. Kenarında Sarsar şehri vardır. Küçük, bayındır/ mamur bir şehirdir. Ekilebilir arazileri, hurmalıkları mevcuttur. Başka meyveler de burada yetişir. Bağdâd'dan yaklaşık 3 fersahlık bir mesâfededir. Daha sonra 2 fersah ötede Melik nehri vardır. Bu nehir ve suladığı arazi Sarsar nehrinin suladığı araziden büyüktür. Üzerinde karşıya geçmek için kesme taştan/ sefen yapılma bir köprü bulunur. Daha sonra Dicle'ye döküldüğü yerlerden biri olan Kasr-ı Ömer b. Hübeyre el-Fezârî'ye ulaşır. Bir diğer döküldüğü yer, Kûsâ yakınlarında Kîl olarak bilinen yerdir. Fırat'ın ana gövdesi Sûrâ nehrinin ayrıldığı yere kadar ilerler. Sûrâ nehri, su hacmi büyük bir nehirdir. Fırat'ın bundan daha büyük bir kolu yoktur. Bu nehir Sevâdü'l-Kûfe içerisinde ilerledikten sonra bataklıklara ulaşır.

Kerbelâ, Fırat'ın batısındadır. Kasr-ı İbn Hübeyre'nin hizâsına düşer.

Sâmerrâ, tümüyle Dicle'nin batısına düşen bir şehirdir. Onunla birlikte doğu yönünde akarsu yoktur. Buna rağmen, yapılaşması/ imâratuhâ, tarımı ve ağaçları Dicle'nin batısı ile aynıdır. Sâmerrâ, İslâm döneminde kurulan bir şehirdir.

Kuruluma Mu'tasım başlamış, Mütevekkil tamamlamıştır. Hilâfet Merkezi/ Dâru'l-Hilâfe bir müddet burada kaldı. Havası ve meyveleri Bağdâd'dan daha sıhhatlidir.

Nehrevân, Nehrevân nehrinin ayrıldığı yerin ortasında, küçük ve bayındır/ mamur bir şehirdir. Bağdâd'dan 4 fersahlık bir mesâfededir. Nehrevân nehri, Sevâd-ı Bağdâd'ı, Hilâfet Merkezinin/ Dâru'l-Hilâfe alt tarafından itibaren yukarılara doğru şehirleri ve köyleri sular. Nehrevân'dan Deskere'ye doğru geçince, sular ve hurmalıklar azalır. Deskere'den itibaren Hulvân sınırına doğru, bayındırlık/ mamurluk azalır, evler tek tük hale gelir ve kırsal/ bâdiye bir görünüm alır. Buradan Tâmerâ'ya döner, Şehrezûr sınırından Tikrit sınırına ulaşır.

Medâyin, Câhiliye döneminden kalma, küçük bir şehirdir. Bir zamanlar büyük bir şehirdi. Binâlarının tamamı Bağdâd'a götürüldü. Burası Bağdâd'dan 1 merhalelik bir mesâfededir. Burası kistrâların yaşadığı yerd. Kistrâların eyvânı Hâlâayaktadır. Bu eyvân, kireç taşı ve tuğladan inşâ edilme büyük bir binâdır ve kistrâlara ait bundan daha büyük bir eyvân yoktur. Bağdâd'ın vasıflarını çok anlatmadık; zira burası avâm ve havâs nezdinde çok meşhurdur. Bu kadarlık bilgi ile yetindik. Bundan daha uzun şekilde anlatmak kitabın uzamasına neden olacaktır.

Bâbil, küçük bir köydür; ancak Irak topraklarındaki en eski binâlar buradadır. Geçmiş eski olması nedeniyle bu iklim Babil'e nisbetle anılır. Ken'an³⁸ hükümdârları ve diğerleri burada oturuyorlardı. Burada bulunan eski eserlerden,

³⁸ İbrânice'de "Eretz Israel" (İsrâil diyarı) denilen bu bölge Ahd-i Atik'te "Ken'an diyarı" (Tekvin, 11/31; 17/18; Çıkış, 6/4), "diyar" (Tesniye, 26/15; İşaya, 57/13), "gurbet diyarı" (Tekvin, 17/8), "memleket" (Tekvin, 26/2-3) diye de zikredilmektedir. İkinci Mâbed döneminden itibaren ise "arz-ı mev'ud" diye adlandırılmış olup Ahd-i Cedid'de de bu isimle geçmektedir (İbrâniler'e Mektup, 11/9). Ahd-i Atik'te burası ayrıca "iyi ve geniş diyar" (Çıkış, 3/8), "süt ve bal akan diyar" (Çıkış, 3/8; Levililer, 20/24; Tesniye, 11/9; Yeremya, 11/5; 32/22; Hezekiel, 20/6, 15), "bütün memleketlerin süsü olan diyar" (Hezekiel, 20/6, 15) diye tavsif edilmiştir. Bkz.: Abdurrahman Küçük, Arz-ı Mev'ud", C.: 3, s. 443 vd.

Journal of Social Sciences and Humanities:

bir zamanlar üyük bir medeniyet şehri/ mısır olduğu anlaşılır. Söylenildiğine göre burayı ilk kuran kişi Dahhâk'tır.³⁹

Kûsâ Rabbâ, söylenildiğine göre Hz. İbrahim Halil'in (as) ateşe atıldığı yerdir. Kûsâ iki tanedir; birisi Kûsâ et-Tarîk, diğeri Kûsâ Rabbâ'dır. Kûsâ Rabbâ'da külden büyük bir tepe vardır. Bu tepenin Hz. İbrahim'i (as) ateşe atan Nemrûd b. Ken'ân'ın ateşi olduğu düşünülür.

Câmi'ân, küçük bir minberdir. Etrafında yerleşim yerleri vardır. Bayındır/ Mamur ve toprakları bereketli bir yerdir.

Bağdâd'dan, Dicle'nin doğusundan Medâyin'e 1 merhaledir. Söylenildiğine göre, Zülkarneyn/ Ze'l-Karîneyn, ölünceye kadar burada yaşamıştır. Fakat tarihi gerçekler bunun yanlışlar. Zira kendisi hayatını geçirdiği Sîn/ Çin topraklarında zehirlenerek öldürülmüş ve tabutu annesinin bulunduğu İskenderiye'ye götürülmüştür. Söylenildiğine göre, Medâyin'in her iki tarafı Dicle ile kuşatılmıştır. Farslılar zamanında, iki yakayı birbirine birleştiren tuğladan inşa edilmiş bir köprü vardı. Şimdi böyle bir eser yoktur.

Ukbarâ', Beradân, Nu'mâniye, Deyrû'l-Âkûl, Cebbel, Cercerâyâ, Femû's-Silh, Nehru Sâbus ve diğeri Dicle kenarında bulunan şehirlerdir ve büyüklükleri birbirine yakındır. Bu civarda büyük bir şehir yoktur. Binâları birbirine geçmiş/ sık örülü gibidir. Bu yerleşim yerleri birer köydür.

Hulvân, bayındır/ mamur bir şehirdir. Irak topraklarında, Basra, Kûfe, Bağdâd, Vâsıt, Sâmer râ ve Hîre'den sonra ondan daha büyük bir şehir yoktur. Çoğu meyvesi incirdir. Yakınında bir dağ vardır. Irak'ta dağ yakınında kurulu Hulvân'dan başka bir şehir yoktur. Bu dağa kar yağar ve tepe noktalarından kar eksik olmaz.

Deskere, hurmalıkların ve ekilebilir arazilerin bol bulunduğu, bayındır/ mamur bir şehirdir. Dış çevresinde çamurdan bir kale/ hısn vardır. İç kısmı boş alandır. Burası bir çiftlik/ mezra'adır. Söylenildiğine göre, hükümdâr senenin belirli dönemlerinde burada otururdu. Deskeretü'l-Melik olarak isimlendirilmesinin sebebi budur.

Tikrit'ten itibaren bir yay şeklinde Sâmer râ'yı İls yakınlarından geçerek Deskere'ye varırsın. Aynı şekilde yay çizerek Vâsıt arazisine ulaşırsın. Bu şekilde Irak sınırından Cebel sınırına varmış olursun. Burası yapılaşmanın/ imâret az olduğu ve tek tük köylerin bulunduğu bir alandır. Halkının çoğunluğu Araplar ve Kürtlerden oluşur. Burası onların merâlarıdır. Tikrit'ten batı yönünde, Dicle ve Fırat arasından Enbâr'a varırsın. Burası da yapılaşmanın/ imâret az olduğu bir bölgedir. Buradaki yapılaşma/ imâret, millerce ötede/ emyâlen yesîraten Sâmer râ hizâsındadır.

Geriye kalanı kırsaldır/ bâdiye. Irak'ı anlatırken konuyu fazla detaylandırmamaya, herkesin bildiği şeyleri anlatmamaya dikkat ettim. Genel olarak, kısa ve öz biçimde özellikleri bunlardır. Amacım, burasının ve diğeri yerlerin ana hatlarıyla çerçevesini sunmaktır.⁴⁰

³⁹ Dahhak, Eski İnan mitolojisinde, Hint-İnan ortak geleneğinden kalma insan vücutlu ejder veya ejder görünümü insanıdır. İslâmî kaynaklarda Dahhâk olarak geçen kelime Avesta'da Azi Dahâka, Pers literatüründe Azdahâ, Pehlevî metinlerinde Az [i] dahâg, Ermenice'de Azdahak şeklindedir. Avesta'da azi (ortak Hint-İnanca'da ahi) "yılan" veya "ejder" anlamında kullanılır. Bu kelimenin Latince'deki anquis ile akraba olduğu anlaşılmaktadır. Aynı kelime Sanskritçe ve Sırpça'da az, Ermenice'de iz, Polonya dilinde vaz, Grekçe'de ise ekhis şeklindedir. Dahhâk kelimesinin Sanskritçe'de "köle" anlamında dasa, Persçe'de "düşman" anlamında dahadan geldiği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte genellikle dahhâkin "insan" anlamına geldiği ve Sanskritçe kökenli olduğu kabul edilmektedir. Bkz.: Kürşat Demirci, "Dahhâk", *DİA*, C.: 8, ss. 408-409

⁴⁰ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, ss: 85-95

KAYNAKÇA

- Ağarı, Murat, "Ya'kübî", *DİA*, C: 43, s. 287
- Albayrak, Kadir, "Nestûrîlik", *DİA*, C: 33, s. 15
- Avcı, Casim, "Sugûr", *DİA*, C: 37, s. 473
- Beksaç, A. Engin, "Eyvan", *DİA*, C: 12, s. 12
- Demirci, Kürşat, "Dahhâk", *DİA*, C.: 8, ss. 408-409
- Erkal, Mehmet, "Âmil", *DİA*, C: 3, s. 58
- Erkal, Mehmet, "Arşın", *DİA*, C: 3, s. 411
- Erkal, Mehmet, "Öşür", *DİA*, C: 34, s. 97
- Fayda, Mustafa, "Cerîb", *DİA*, C: 7, s. 402
- Halaçoğlu, Yûsuf, "Fersah", *DİA*, C: 12, s. 412
- Hinz, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev: A. Sevim, İstanbul, 1990, s. 53
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev: M. Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2019, ss: 5-7
- İstahri, *Ülkelerin Yolları-Değerlendirme-Metin-*, çev: M. Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2020
- Kallek, Cengiz, "Miskal", *DİA*, C: 30, s. 182
- Kallek, Cengiz, "Rıtl", *DİA*, 35, s. 52
- Küçük, Abdurrahman, "Arz-ı Mev'ûd", C.: 3, s. 443 vd.
- Özcan, Abdülkadir, "Âteş-i Rûmî", *DİA*, C: 4, s. 57
- Özdemir, Mehmet, "Müvelledûn", *DİA*, C: 32, s. 228
- Schaeder, H.H., "Sevâd", *MEBİA*, C: 10, s. 522
- Sümer, Faruk, "Dihkan", *DİA*, C: 9, s. 289
- Taşağıl, Ahmet, "Sakâlîbe", *DİA*, C: 36, s. 3
- Topuz, Hatice Kübra, "Abbâsî Başşehri Sâmerâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerâ Dönemi", *İSTEM*, Y: 9, S: 18, 2011, s. 83
- Turan, Osman, "İktâ", *MEBİA*, C: 5/2, s. 949
- Varlık, Nükhet, "Tâun", *DİA*, C: 40, s. 175
- Viollet, H., "Sâmarrâ", *MEBİA*, C: 10, s. 144
- Ya'kübî, *Ülkeler Kitabı*, çev: M. Ağarı, İst., Ayışığı Kitapları, 2021
- Yiğit, İsmail, "Mevâli", *DİA*, C: 29, s. 424